T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

GAZZÂLÎ'YE GÖRE GAYB VE GAYBÎ VARLIKLAR

(Yüksek Lisans Tezi)

Lütfü BEZEK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU

RİZE
2025

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU danışmanlığında, Lütfü BEZEK tarafından hazırlanan *Gazzâlî'ye Göre Gayb ve Gaybî Varlıklar* adlı bu tez çalışması, 10/01/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle/~~oy çokluğuyla~~ başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Yüksek Lisans Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	**Ünvanı, Adı SOYADI**	**İmza**
Başkan	: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU	
Üye	: Prof. Dr. Salih Sabri YAVUZ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Halil ARSLAN	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim "Gazzâlî'ye Göre Gayb ve Gaybî Varlıklar" adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılacak bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.
10/01/2025

Lütfü BEZEK

ÖN SÖZ

İslâm inanç esaslarının en önemli konularını teşkil eden gayb, deney ve gözlemle elde edilemediğinden gaybî konu ve varlıklar reddedilerek pozitivist akımın etkisiyle fizik ötesi âlemin varlığı reddedilerek varlıklar âlemi metafizik âlemden soyutlanarak fiziki âleme indirgenmeye çalışılmaktadır. Varlık âleminin metafizik boyutunun varlığına inananlar, epistemolojik olarak metafizik varlık âlemini matematiksel kanıtlara tabi tutmadan ontolojik anlamda var olduğunu kabul etmektedirler. Varlığın metafizik boyutunun epistemolojik olarak nasıl kanıtlanacağı ve fiziki âlemle olan ilişkisinin nasıl belirleneceği gibi temel hususlar konuyu her daim güncel kılmaktadır. Kendisinden önceki dönem ile kendisinden sonraki dönemi birbirinden ayıran temel taşların oluşmasında önemli bir etken olan; Kelam, tasavvuf, felsefe ve mantık gibi birçok alanda eserler kaleme alan Gazzâlî'nin bu konuya yaklaşımı önem arz etmektedir.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kelam ilmi açısından gayb problemini ikinci bölümde ise Gazzâlî'nin gayb ve gaybî varlıklar ile ilgili konulara yaklaşımını ele alarak incelemeye çalıştık. Gazzâlî'nin gaybe yaklaşımını incelerken temel kaynakların yanı sıra gayb ve gaybî varlıklar ile ilgili yazılmış tez, kitap, ansiklopedi maddesi, makale vb. çalışmalara müracaat ederek çalışmamızın problem alanlarını tespit ettik. Daha sonra Gazzâlî tarafından kaleme alınmış çeşitli kitap ve risalelerine müracaat ederek gayb ve gaybî varlıklara dair görüşlerini anlamaya gayret ettik.

Bu çalışmanın tamamlanmasını nasip eden Allah'a hamd, Sevgili Peygamberimize salât ve selamdan sonra, bu tez çalışmasının tamamlanmasında katkılarını eksik etmeyen başta danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU'na yine çalışma süresince bana destek olan aileme teşekkürlerimi sunarım.

Lütfü BEZEK

RİZE/2025

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY I
ETİK BEYAN II
ÖN SÖZ III
İÇİNDEKİLER IV
ÖZET VI
ABSTRACT VII
KISALTMALAR VIII
GİRİŞ 1
1. GAYB MESELESİ 5
1.1. Gayb 5
1.1.1. Sözlük Anlamı 5
1.2.1. Terim Anlamı 5
1.2. Kur'an'da Gayb Ve Gaybî Haberler 6
1.3. Hz. Peygamber Ve Gayb 8
1.4. Kelamcıların Gayba Yaklaşımı 10
1.5. Bilinip Bilinmemesi Açısından Gaybın Taksimi 13
1.6. Gayb Şehadet İlişkisi 15
1.7. Gayb Akıl İlişkisi 18
1.8. Gayb Bilgi İlişkisi 21
1.9. Gayb İman İlişkisi 23
2. GAZZÂLÎ'YE GÖRE GAYB VE GAYBÎ VARLIKLAR 26
2.1. Gazzâlî'nin Gayba Yaklaşımı 26
2.1.1. Gazzâlî'ye Göre Bilgi Vasıtaları 26
2.1.2. Gazzâlî'nin Gaybi Konulara Yaklaşımı 32
2.1.3. Gazzâlî'ye Göre Gaybın Bilinme Keyfiyeti 34
2.2. Gazzâlî'ye Göre Gaybi Konu Ve Varlıklar 36
2.2.1. Allah 36
2.2.2. Melek 39
2.2.3. Ruh 41
2.2.4. Cin 45

2.2.5. Şeytan 47
2.2.6. Ahiret 49
2.2.7. Kabir 52
2.2.8. Kıyamet 55
2.2.9. Haşir 57
2.2.10. Cennet ve Cehennem 60
3. SONUÇ 64
KAYNAKÇA 66

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Tez Türü : Yüksek Lisans Tezi
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Hanefi SULUOĞLU
Hazırlayan : Lütfü BEZEK
Yıl : 2025
Sayfa Sayısı : 74

ÖZET
GAZZÂLÎ'YE GÖRE GAYB VE GAYBÎ VARLIKLAR

Bu çalışmamızın amacı; insan merakını her daim celbeden ancak, beş duyu organıyla algılanamayan ve Kur'an-ı Kerîm'in de önemli konuları arasında yer alan, gayb ve gaybın çeşitli mevzularını teşkil etmektedir. Gaybî konu ve varlıklar hakkında sahih bilgi elde etmek ve bu konuda yapılan çalışmalara katkı sunarak yeni çalışmalara öncülük etmektir. Bu amaçla biz Gazzâlî'nin çeşitli eserlerini inceleyerek; onun gayb, gaybî varlık ve konular ile ilgili yaptığı yorumları analiz etmeye çalıştık. "Gazzâlî'ye Göre Gayb ve Gaybî Varlıklar" adlı çalışmamız bir giriş ve iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde konumuzun önem, kapsam, amaç ve problemlerine değinerek araştırmamızda kullandığımız yöntem ile ilgili bilgi verdik. Birinci bölümde ise gayb meselesine ilişkin birtakım konuları kelam ilmine göre değerlendirmeye çalıştık. İkinci bölümde de ahiret hayatı ile ahiret hayatının bazı aşamalarını ve gaybî varlıklardan; melek, cin ve şeytan konularını Gazzâlî'ye göre analiz ettik. Gazzâlî, araştırma konumuz olan gaybî meseleler hakkındaki açıklamalarında her ne kadar keşf ve ilhamı öne çıkarsa da onun bu yaklaşımını dini bir tecrübe olarak okumak daha doğru olacaktır. O, bu meselelerde genelde Kur'an ve Sünnet merkezli bir tutum benimsemiştir. Bunun yanı sıra o bu meseleye özgün yaklaşarak bu alanın tecrübe boyutunu ortaya koymayı ihmal etmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Gazzâlî, Gayb, Âhiret, Melek, Cin, Şeytan

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies
Ana Bilim Dalı : Basic Islamic Sciences
Tez Türü : Master Thesis
Danışman : Asst. Prof. Muhammet Hanefi SULUOĞLU
Hazırlayan : Lütfü BEZEK
Yıl : 2025
Sayfa Sayısı : 74

ABSTRACT
THE UNSEEN AND UNSEEN BEINGS ACCORDING TO AL-GHAZZÂLÎ

The aim of this study is to analyze the various subjects of the unseen and the unseen, which have always aroused human curiosity but cannot be perceived by the five senses and are among the important subjects of the Qur'an. The aim of this study is to obtain authentic information about the unseen subjects and entities and to pioneer new studies by contributing to the studies on this subject. For this purpose, we have tried to analyze al-Ghazzâlî's comments on the unseen, unseen beings and issues by examining his various works. Our study titled "The Unseen and Unseen Beings According to al-Ghazzâlî" consists of an introduction and two chapters. In the introduction, we mentioned the importance, scope, purpose and problems of our subject and gave information about the method we used in our research. In the first part, we tried to evaluate some issues related to the issue of the unseen according to the science of kalam. In the second part, we analyzed the afterlife and some stages of the afterlife and the issues of angel, jinn and devil among the unseen beings according to al-Ghazzâlî. Although al-Ghazzâlî emphasizes discovery and inspiration in his explanations about the unseen issues, which are the subject of our research, it would be more accurate to read his approach as a religious experience. He generally adopted a Qur'an and Sunnah-centered approach to these issues. In addition, he did not neglect to reveal the experiential dimension of this field by approaching this issue uniquely.

Keywords: Kalam, al-Ghazzâlî, Unseen, Hereafter, Angel, Jinn, Satan

KISALTMALAR

b.	:	Bin-İbn
c.	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
Dr.	:	Doktor
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
h.	:	Hicri
Hz.	:	Hazret, Hazreti
mlf.	:	Müellif
ö.	:	Ölümü
Prof.	:	Profesör
s.a.s.	:	Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV.	:	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	:	Tahkik
trc.	:	Çeviren
v.	:	Vefatı
vb.	:	Ve benzeri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

İlk insandan bu yana insanoğlunda var olan merak duygusu onu gayb hakkında bilgi elde etmeye yöneltmiştir. Gayb ile ilgili merak insanın kendi varlığını anlamlandırmada vazgeçilmez sorulardan biridir. Nitekim bu konu akıl ve duyu organlarıyla doğrudan algılanamadığı için her zaman manipüle edilmeye ve sömürülmeye açık olmuştur. Bu sebeple gaybı bildiğini iddia eden kimseler insanları maddi ve manevi anlamda kolaylıkla yönlendirebilmişlerdir.

Görülen ve görülmeyen boyutlarıyla varlık âlemi insanın kendi çizdiği sınırlar açısından ikiye ayrılır. Akıl ve beş duyu organıyla kavranılan âleme şehadet, akıl ve duyu organlarıyla kavranmayan âleme ise gayb âlemi denilir. Bu alan Allah'ın insanlar tarafından bilinmesini gizli tuttuğu varlık ve işler olmasından dolayı doğrudan bunların varlığı hakkında duyu organları ve akıl ile bilgi edinilemez. Bundan dolayı Allah'ın peygamberlere bildirmesiyle bilinebilen ve İslâm inancının temel unsuru olduğundan reddedilmesi durumunda kişiyi İslam'dan çıkarmasına neden olan bir alandır.

Hakikate deney ve gözlem ile ulaşılabileceğini iddia eden pozitivistler, bu yol dışında kalan ilâhi ve metafizik/gaybî bilginin epistemik değerinin bulunmadığını ve bilgi anlayışlarının merkezine deney ve gözlemi yerleştirmeleriyle[1] insanı fiziki âlemin sınırlarına hapsetmiştir. Dolayısıyla bu konu, kelam ilminde güncelliğini muhafaza ettiğinden ve bu konuda daha fazla araştırma-incelemeye gerek duyulduğundan konu önemini sürdürmeye devam etmiştir.

Kur'an, gayb bilgisinin beşerin kudreti dâhilinde bulunmadığını, gaypten haber vermenin Allah'a ait bir durum olduğunu, peygamberlerin ise Allah'tan alabildikleri kadarıyla gayba muttali olabileceğini[2] ifade etmiştir. Gayb meselesi ile karşı karşıya kalan Müslüman düşünürler Kur'an'a ve peygamberimizin sahih sünnetine başvurarak şehadet âleminden hareketle gayb âlemi hakkında akli/istidlali çıkarımlarda bulunmuşlardır.

---

[1] Temel Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 44.

[2] Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 530.

İslâm inancında bilgi edinme yolları duyular, akıl ve doğru haber olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Duyu organları fiziki âlemde müşâhade ettiğimiz şeyler bilgi oluştururken akıl ise zihin dünyamıza konu olan noktalarda bilgi üretmektedir. Haber ise hem şehadet âlemi hem de gayb âleminden haber verebilmektedir.[3] Dolayısıyla kelamcıların gaybî meselelerde öznel bilgilere dayanarak çıkarımlarda bulunmak yerine bu meselede nesnel bilgilerle hareket etmeyi daha doğru bulduğu anlaşılmaktadır.

Kelam sahasında inanç belirleme hususunda ilâhî vahiyle beraber aklın fonksiyonelliğinin de kabul edilmesi, İslâm inancının temel konuları arasında bulunan gayb ve gaybî varlıklar ile ilgili bilgiye kelamcılar tarafından nasıl ulaşılacağı belirlenmiştir. İslâm düşünce tarihinde Kelâm ilminin bu prensibinde kendisine has bir yaklaşım sergileyenlerin başında Gazzâlî gelmektedir. Gazzâlî, gayb ve gaybî varlıkların anlaşılması noktasında vahiy ve aklın kılavuzluğunu kabul etmekle beraber dini tecrübe dediğimiz kendisine özgü bir metotla da gaybın anlaşılabileceğini ifade etmektedir. Nitekim bu metot birçok eserinde keşf ve ilham olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Gazzâlî'nin keşf ve ilhamla gaybın bilinebileceğini ifade etmesinden yola çıkarak gaybın mutlak anlamda anlaşılacağı şeklinde yanlış bir düşünceye kapılmak doğru değildir. Çünkü onun keşf ve ilhamla gaybın bilineceğine dair görüşü aslında dini tecrübe olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla o gayb ve gaybî varlıklara dair görüşleri yanında dini tecrübeyi başta *İḥyâʾü Ulûmi'd-Dîn* adlı eseri olmak üzere diğer birçok eser ve risalede kaleme almıştır. Onun bu hususstaki görüş ve düşüncelerinin anlaşılması için gayba yaklaşımını incelemeyi hak ettiğini düşünerek burada onun yaklaşımlarının meseleyi anlamak için daha orijinal fikirler içerdiğinden bunun altını çizmek istedik.

Araştırmanın Amaç ve Problemleri

Araştırma konumuz olan gayb ve gaybî varlıklar, İslâm düşünce tarihinde kelam ilminin yanı sıra tefsir ilminin de problem sahasının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu konu inancı ilgilendiren bir boyuta sahip olmasından dolayı kelam ilminin problemi olmaya devam etmiştir. Bu açıdan bakıldığında araştırma konumuz bir yönüyle gayb meselesinin nasıl anlaşılması gerektiğini ilgilendiren bir

[3] Düzgün, *Kelam El Kitabı,* 535.

konu iken, diğer yönüyle de verilen bilgilerin yanlış yorumlanmasıyla insanda nasıl bir inancın oluşacağı ile de yakından ilgilidir.

Bu çalışmamızdaki öncelikli amacımız gaybî konu ve varlıklar olan ahiret, kabir, kıyamet, melek, cin ve şeytan vb. hakkında İslâm düşünce tarihinin önemli temsilcilerinden olan Gazzâlî'nin görüşlerini tespit ederek, bu alan ile ilgili sahih bilginin ortaya çıkmasına ve anlaşılmasına katkı sunmaktır. Ayrıca Gazzâlî'nin gaybî konu ve varlıklar hakkında verdiği bilgilerin İslâm düşüncesinde nasıl bir metodoloji ile ortaya konulduğunu tespit ederek bu konuda daha önce yapılmış olan çalışmalara katkı sunmak olacaktır. Bunu yapabilmek için önceliğimiz Gazzâlî'nin gaybî konu ve varlıklara yaklaşımını anlama noktasında uyguladığı bir metodolojisi varsa bunu tespit etmek ve bu metodolojinin neye denk geldiğini ortaya koymak ve bu konuda kendine özgü yaklaşımını ortaya çıkarmak olacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma konumuzu işlerken, konunun daha iyi anlaşılması için öncelikle söz konusu olan gayb kavramının sözlük ve terim anlamlarını aktararak, meselenin İslâm düşüncesindeki yerini tespit etmeye çalıştık. Araştırma konumuz kelam ilminin yanı sıra diğer disiplinlerin de konusu olduğu için bizler de konunun kelami yönünü ele alarak problem alanlarını tespit etmeye çalıştık. Daha sonra Gazzâlî'nin çeşitli eserleri taranarak konunun problematik yönü ile ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak yaptığı yorumları derleyerek analiz ettikten sonra probleme yaklaşım metodunu ve probleme katkısını tespit etmeye çalıştık.

Konuları işlerken gayb, Gazzâlî ve mezkûr eserleri ile ilgili yazılmış birçok kitap, ansiklopedi başlığı, tez ve makalelerden de faydalanarak hem konuların problem alanlarını tespit ettik hem de konuyu açıklığa kavuşturmaya yarayacak her türlü veriyi kullanmaya özen gösterdik. Araştırmada incelenen konu ile ilişkili bilgileri içeren yazılı belgelerin ayrıntılı olarak taranması ve bu bilgilerden yeni bir bütünlük oluşturulması[4] kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsayan bir çalışma ile bir sonuca varmaya çalıştık.

[4] Ali Baltaci, "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?", *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 376.

Araştırmanın Kaynakları

Her yönüyle insan merakını harekete geçiren gayb ve gaybî varlıklar kelam ve tefsir kaynaklarında çokça ele alınarak incelenmiştir. Gayb, kelam ilminde özellikle sem'iyyât başlığı adı altında ele alınmıştır.

Literatür taramasına gayb kavramına dair okumalar yaparak başlanmıştır. Öncelikle gayb tanımını ne olduğuna dair bilgi veren İbn Manzur'un *Lisânü'l-Arab*, el-Firüzabâdî'nin *el-Kâmusu'l-Muhît*, İbn Fâris'in *Muʿcemü Meḳâyîsi'l-Luğa*, İbn Esir'in *En Nihaye fi Garibil Hadis* gibi çeşitli klasik eserlerden faydalanılmıştır. Daha sonra Yök Tez, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve İsam'da konuya dair makale ve tez çalışmaları incelenerek konuyla ilgili kaynaklara ulaşılmaya çalışıldı. Ayrıca İlyas Çelebi'nin *İslam İnancında Gayb Problemi* ile İsrafil Balcı'nın *Hz. Peygamber ve Gayb* adlı eserlerden ve bu eserlere benzer güncel birçok eserden faydalanmayı ihmal etmedik. Bunun yanı sıra Arap dünyasında yazılmış çeşitli makale ve kitaplardan da faydalandık. Nitekim Gazzâli'ye ait olan başta *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn, Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazâlî, el-İḳtiṣâd fi'l-İtikâd, Mîzânü'l-Amel, Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık* gibi birçok eserden faydalanarak konumuzun kaynaklarını tespit etmeye çalıştık.

Gazzâlî'nin gayb ve gaybi varlıklara yaklaşımı kelam ilminde önemli bir yere sahip olmasına rağmen bu konuda şuana kadar herhangi bir çalışmaya rastlayamadık. Bizim çalışmamız bu açıdan özgün olup bu hususta detaylı çalışmalara kapı aralayacaktır.

1. GAYB MESELESİ

1.1. Gayb

1.1.1. Sözlük Anlamı

Gayb, Arap dilinde "gizlenmek, gözlere görünmemek, uzaklaşmak, gözlerden kaybolmak" manasında masdar[5] ve "gizlenen şey" anlamında isim veya sıfat olarak da kullanılmış,[6] harfleri sahih fiillerden olup bilinen bir şeyin gözlerden gizlenmesine delalet eder.[7] Burada gayb ile ilgili tespit edilen manalar inceden inceye ele alındığında farklı özelliklerde gizlilik unsurunu içerisinde barındırdığı söylenilebilir.[8]

1.2.1. Terim Anlamı

İslâm mütefekkirleri Kur'an'ı Kerîm ve hadis kaynaklarından elde ettikleri bilgilerden hareketle gayb hususunda farklı tanımlara ulaşmışlardır.

Râgıb el-İsfahânî (ö.5/11), gaybın duyu organlarının sınırına dâhil olmayıp hislerden ve duyulardan gizli olan, görünmeyen şeyler için kullanıldığı gibi delil olmaksızın insan aklının idrak edemediği şeyler için de kullanıldığını belirtmiştir.[9] Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), gaybın duyu organlarından gizli olan ve araştırma yapmaksızın hakkında haberle bilgi edinilmeyen bir hakikate sahip olduğunu ifade etmiştir.[10] Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) ve Reşîd Rızâ (1865-1935) gibi mütefekkirler gayb hususunda aklı dışta bırakarak gaybı, duyu organlarıyla idrak edilmeyen alan olarak izah etmişlerdir.[11]

---

[5] Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârus-Sadr, ts.), 1/654.

[6] Mecdu'd-Din Muhammed b. Ya'kub el-Firüzabâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît* (Beyrut: Al-Resalah, 2005), 121.

[7] İbn Fâris, *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luğa* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), 4/403; İbn Esir, *En Nihaye fi Garibil Hadis* (Daru-İbn'l-Cevzi, 2009), 684.

[8] Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007), 46.

[9] er-Râğib el-İsfehânî, *el-Mufredâtü fî Ğaribi'l-Kur'ân* (Mekke: Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, ts.), 475.

[10] İbn Arabi, *Ahkâmul Kur'an* (Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, ts.), 1/15.

[11] İlyas Çelebi, "Gayb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/407.

Elde ettiğimiz malumatlardan hareketle efradını cami ağyarını mani bir tanım olmasa da gaybı ıstılahi olarak şu şekilde tarif edebiliriz; Allah'ın insanlar tarafından bilinmesini gizli tuttuğu varlık ve işler olup[12] doğrudan[13] varlığı hakkında duyu organları ve akıl ile bilgi edinilemeyen[14] ancak peygamberlerin bildirmesiyle bilinebilen ve kabul edilmemesi durumunda kişinin İslâm dairesinin dışına çıkmasına neden olan şeye gayb denir.[15]

Gayb âlemi duyu organları ve akılla idrak edilmeyen hakkında haberi sadık/doğru haberle bilgi edindiğimiz bir alandır. Melek, cin, şeytan, ahiret günü, ba's, haşr, sırat, mizan, cennet, cehennem ve Kur'an'ın gayb olarak haber verdiği her şey gayb mevzusuna dâhil olmaktadır.[16] Gayb olarak vasıflandırılan mevzuların hemen hemen tamamı imanın nesnesi konumunda olduğundan dolayı gaybî olan imanın kendisi değil, inanmaya mevzu olan konulardır.[17]

Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), gaybı kulun ancak bir delil ile ulaşabileceği her şey olduğunu belirterek, bu şeylerin beş duyu organıyla idrak edilmeyen ve duyu organlarıyla idrak edilmediği için kendisine iman edilmesi gerekli olan şeyler olup peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v)'in ölüm sonrası hayata ve vefatından sonra dünyada meydana gelecek olaylara dair verdiği bilgiler olduğunu ifade etmiştir.[18]

1.2. Kur'an'da Gayb Ve Gaybî Haberler

Kur'an-ı Kerîm'de türevleriyle birlikte altmış farklı yerde geçen[19] gayb ifadesinin epistemik ve varoluşsal boyut olmak üzere iki kategoride değerlendirildiğini görmekteyiz.[20] Gayb kavramı Kur'an'da Allah, melek, cin şeytan vb. duyu organlarıyla algılanamayan varlıklar için kullanıldığı gibi fiziki âlemde

---

[12] İlyas Çelebi, *İslam İnancında Gayb Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 59.

[13] Arabi, *Ahkâmul Kur'an*, 1/15.

[14] Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 100.

[15] el-İsfehânî, *el-Mufredâtü fi Ğaribi'l-Kur'ân*, 475.

[16] Usmân Cuma Damîriyyeti, *Âlemu'l-Ğaybi ve'ş-Şehâdeti Fi't-Tasavvuri'l-İslâmi* (Cidde: Mektebetü's-Süvâri, 1988), 15.

[17] Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 47.

[18] Necmeddin Ömer en-Nesefî, *Et-Teysîr Fi't-Tefsîr*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 1/348.

[19] Damîriyyeti, *Âlemu'l-Ğaybi ve'ş-Şehâdeti Fi't-Tasavvuri'l-İslâmi*, 15.

[20] Halis Albayrak, "Din Dilinde Gayb", *Kur'an'da Gayb Kelimesi Üzerine Kronolojik Bir Okuma* (İstanbul: Kuramer, 2015), 121.

mevcut olup başkaları tarafından görülmeyen ve bilinmeyen her şey için kullanıldığını anlamaktayız.[21]

Ku'ran-ı Kerîm; gözle görülüp idrak edilen, duyu organlarıyla bilinen şehadet âlemi ve gözle görülmeyip idrak edilmeyen, duyu organlarıyla bilinmeyen gayb âlemi olmak üzere iki tür varlık alanını konu edinir. Kur'an'da yapılan bu ayrım insan açısından ele alınmıştır. Nitekim Allah katında gayb âlemi şehadet âlemi şeklinde bir ayrıma gidilmez. Çünkü gayb âlemi de şehadet âlemi de Allah için malumdur.[22] Gayb âlemi sahasına dâhil olan varlıklardan bir kısmı idrak edilmese bile var oldukları kendisine delalet eden bir takım emarelerle bilinir. Ölüm sonrası hayat, cennet, cehennem vb. varlıklar idraki mümkün olmasa bile bu varlık alanları bir takım delillerle anlaşılır.

Allah'a karşı gelmekten sakınanların gayba iman eden kimseler olacağı[23] ayetiyle gaybın bir takım delillerle anlaşılabileceğine işaret edilmiştir. Diğer bir kısmı ise idrak edilmediği gibi varlığına delalet eden herhangi bir delil de bulunmaz. Gaybın anahtarları Allah'ın yanında olması ve Allah'tan başkasının gaybı bilmemesi[24] En'âm suresi 59. ayeti gaybın idrak edilemeyeceği gibi varlığına delalet eden herhangi bir delilin de bulunamayacağına işaret eder.[25] Kur'an-ı Kerîm gaybî haberleri aynı zamanda zamansal olarak da ele alır ve çeşitli örneklerle geçmişe, içinde bulunulan zamana ve geleceğe dair malumatları peygamberimize aktarır.

Kur'an; Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. Hud, Hz. İbrahim ve çeşitli topluluklar gibi peygamber efendimizden önceki dönemlerde yaşanmış ibretlik hadiseleri/kıssaları, gayb haberleri olarak bildirerek peygamber efendimizin bu kıssaları daha önce bilmediğini belirterek geçmişe dönük bu gaybî kıssalardan ders/ibret çıkarmanın önemini ve gerekliliğini izah eder.[26] Peygamber efendimiz tevhid bayrağını dalgalandırdığı o zorlu dönemde Benî Mustalik kabilesinin zekâtı vermediğine

---

[21] Çelebi, "Gayb", 13/406.

[22] Toshıhıko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. Mehmed Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, ts.), 133.

[23] *Kuran Yolu Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), el-Bakara 2/2-3.

[24] el-En'âm 6/59.

[25] Yusuf Kerimoğlu, *Kelimeler Kavramlar* (İstanbul: İnkılab Yayınları, ts.), 174-175.

[26] Mehmed Said Hatiboğlu, "Kur'an'da Gayb", (2017), 333.

yönelik haber,[27] Hz. Âişe validemizle ilgili ifk hadisesinin gerçekliğini aktaran ayetler[28] ve efendimizin Mekke'nin fethine yönelik planlarının müşriklere haber verilmek istendiğine dair haberler[29] Kur'an ayetlerinden anladığımız kadarıyla içinde bulunulan zamana yönelik gaybî olayları ve durumları Allah Teâlâ, Peygamber efendimize o esnada ayet indirerek olay ve durumları açıklığa kavuşturmuştur.

Mecusilerin, Rumları yendikten sonra yakın bir zaman diliminde mağlup olacağına dair haberler,[30] Allah'ın yardımı ve fethi geldiğinde insanların bölük bölük Allah'ın dinine gireceğine dair haberler[31] ve efendimize apaçık bir fethin verileceğine[32] dair mevzu ile alakalı birçok ayet geleceğe yönelik efendimize bildirilen gaybî haberler ile ilgilidir.

Sonuç olarak Kur'an, gaybı epistemik ve varoluşsal bir çerçevede incelemiş ve gözle görülüp idrak edilen, duyu organlarıyla bilinen şehadet âlemi ve gözle görülmeyip idrak edilmeyen, duyu organlarıyla bilinmeyen gayb âlemi şeklinde kategorize ederek gaybı belli bir zamanla sınırlı tutmayıp geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman sınırları içerisinde ele aldığını çeşitli örneklerden anlamaktayız.

1.3. Hz. Peygamber Ve Gayb

İslâm inanç esaslarının temel maksatlarından biri de hakkı batıldan ayırt ederek peygamberlere iman noktasında peygamberlerin; diğer insanlardan ne gibi benzerlik ve farklılıklarının olduğunu açıklığa kavuşturmaktır. Bununla beraber Allah'ın sonsuz ilim sıfatına dâhil olan gayb ilmine sahip olmadığını vuzuha kavuşturmaktır.

Nitekim Allah Kur'an'ı Kerîm'de mevzuya dair efendimiz, Allah'ın hazineleri kendisinin yanında olmadığını ve gaybı da bilemeyeceğini[33] belirten ayetle efendimiz Hz. Muhammed'in gaybı bilmediğine işaret edilmiştir. Şayet peygamberimiz gaybı bilseydi, bundan bol bol faydalanacağı gibi başına da hiçbir

---

[27] Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, 2011), 7/213-214.

[28] en-Nûr 24/11-12.

[29] el-Mümtehine 60/1.

[30] er-Rûm 30/4-5.

[31] en-Nasr 110/1-3.

[32] el-Fetih 48/1.

[33] el-En'âm 6/50.

kötülük gelmezdi. Ancak O, kendisini iman edecek kimseler için bir uyarıcı ve müjdeci[34] yönüne vurgu yaparak gaybı bilmediğini ifade etmiş olup, Allah Teâlâ'nın gaybı bildirmek için peygamberlerinden dilediğini belirleyeceği[35] ayetiyle Allah'ın bildirmesiyle peygamberlerin gaybî mevzular hakkında bilgi sahibi olabileceğini dile getirmiştir. Hülasa Allah'ın gayb hususunda dilediği elçiyi seçmesinden kasıt peygamberlerdir. Yani dilediği peygambere gayb kapsamına dâhil olan mevzuları önceden bildirebilir. Ancak Allah'ın dilediği elçiye gaybı bildirmesi peygamberlerin Allah'ın dilemesi olmaksızın gaybı bilecekleri anlamına gelmez. Çünkü bu husus peygamberin yaşantısıyla sabittir.

Şayet Peygamberimiz, Allah'ın dilemesi olmaksızın gayba muttali olmuş olsaydı kıyametin ne zaman kopacağına dair kesin bilgiler sarf ederdi. Hz. Ömer'in rivayet etmiş olduğu Cibril hadisi temel hadis kaynaklarının ilk bölümünde geçer. Bu bölümde Cebrail (a.s)'in İslâm nedir? İman nedir? İhlas nedir? sorusundan sonra kıyamet ne zaman kopacak? sorusunu efendimize yöneltince Peygamber efendimiz bu hususta kendisine soru yöneltilen, bu hususta soru sorandan daha bilgili olmadığını[36] ifade ederek aslında gaybı bilemeyeceğini dile getirmiştir.

Bununla beraber Allah'ın dilediği elçileri seçmesi peygamberler dışındaki diğer kişilere teşmil edilmez. Çünkü böyle bir yorum biçimi gayb mevzusunu istismara açık hale getirerek, kişi veya kişilerin, gayba muttali olduğunu iddia edenler tarafından sömürüye maruz kalması kaçınılmaz olur. Bütün bu tedkikler neticesinde *"gaybı bilmek"* özelliğinin yaratıcı olan ve ilmiyle her şeyi kuşatan Allah'a ait bir vasıf olduğunu, Allah dilediği elçisine gaybı bildirmeye kadir olduğunu elçiden kasıt da peygamberler olduğunu ifade edebiliriz. Nitekim Peygamberimize gayba dair zamansal bilgilerin verildiğini ifade etmiştik. Bununla beraber Allah bildirmediği sürece Hz. Peygamberin kendi başına gaybı bilmesi mümkün gözükmemektedir.

---

[34] el-A'râf 7/188.

[35] Âl-i İmrân 3/179.

[36] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahih-i Buhari* (Kahire: Dâru'l Hadis, 2004), 1/21-22.

1.4. Kelamcıların Gayba Yaklaşımı

Bilgi problemi, İslâmi ilimlerde daha çok kelam kitaplarında ele alınır. Burada ilmin tarifi yapıldıktan sonra bilmenin mümkün olup olmayacağı ispat edilmeye çalışılmıştır.[37] Çünkü ilmin imkânı ispat edilmeden gayba dair konuşmak ve tartışmak anlamsız ve manasız olacaktır. Kelamcılar, ilmin imkân dâhilinde olup olmadığını kabul etmeleri açısından bilgi vasıtalarının hiçbirini kabul etmeyenlere sûfistâiyye, ilmin mümkün olduğunu kabul edenlere ise ehl-i hak ismini vermişlerdir. Buradan hareketle kelamcılar kendilerini ehli hak olarak görmüşlerdir.[38] Kelamcılar, Allah'ın ilminin bütün her şeyi kuşattığı[39] ve O'nun gaybî ilimden dilediği kadarını peygamberlere vahiy yoluyla bildirebileceği[40] noktasında aynı görüşü benimsemişlerdir.

Kelamcılar, İslâm inanç esaslarının temelini oluşturan gayb âlemi ile alakalı öznel bilgiler sunmak yerine Kur'an'ın gayb âlemi ile ilgili verdiği bilgilerden hareketle kelam ilminde nesnel bilgi kaynakları olan duyu organları, akıl ve mütevâtir habere göre hareket etmişlerdir. Bunun yanı sıra onlar insanların akıllarına ve his dünyasına hitap edebilmek adına Kur'an'ı baz alarak gayb âlemini açıklamaya çalışmakla beraber şehadet âlemi üzerinden deliller sunmaktan geri durmamışlardır. Nitekim Kur'an, Şâhidin Gâibe Delâleti metodu olarak bilinen delil türünü çokça önemsemektedir. Bu delil, şehadet âleminde var olan olgulardan hareketle metafizik âlemle ilgili bir takım sonuçlar elde etmeyi teşvik eder.[41] Ancak şehadet âleminden elde edilen bilgilere dayanarak teolojik meselelerin tartışılması veya ispatlanması gibi bir görüntü ortaya çıksa da burada geçerli olan mantık fizikötesi âlemin kanıtlanmasıdır.[42]

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), fiziki âlemin bilgisine ulaşan insanların bu bilgisini metafizik âlemin anlaşılmasında delil olarak kullanılabileceğine inanır. Bu inancını Kur'an'da her şeyin açıklandığını belirten ayetin (en-Nahl 16/89) tefsiri

---

[37] Seyduddîn el-Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr Fi Usûli'd-Dîn* (Kahire: Dâru'l-Kutubi ve Vesâiku'l-Kavmiyye, 2004), 1/73-77.

[38] Çelebi, *İslam İnancında Gayb Problemi*, 86-87.

[39] Tâhâ 20/98.

[40] Âl-i İmrân 3/179, el-Cin 72/26-27.

[41] Faruk Gün, *Kelâm İlminde Gayb Âlemi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 71.

[42] Nail Karagöz, "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu", *Kader* 17/2 (31 Aralık 2019), 329.

ile ilişkilendirmiştir. Ona göre bu ayetin ifade ettiği manalardan biri de ilahi kelamın kıyamete kadar karşılaşılacak ihtiyaçların giderilmesi ve sorunların çözülmesine kaynaklık edebileceğidir. Bundan dolayı insana düşen Allah'tan bu mevzuda talepte bulunarak, tefekkür etmek ve araştırmak suretiyle gayret etmektir.[43] O, *Kitâbu't-Tevhid* adlı eserinde yazının bir yazana delalet edeceğini belirterek bu noktada yazı, yazı yazanın keyfiyetine ve mahiyetine delalet etmediği gibi misline de delalet edemeyeceği misalinden hareketle kâinat ve kâinatın içinde bulunan şeylerin de bir yaratıcının varlığına delalet edeceğini belirtir. Ancak kâinat ve içindekiler yaratıcının mahiyet ve keyfiyetinin bilinmesini gerektiremeyeceğini ifade ederek gaybî varlıkların keyfiyet ve mahiyetlerinin bilinmeyeceğini ve duyulur âlemden metafizik varlıkların varoluşlarının anlaşılabileceğini belirtmiştir.[44]

Bâkıllânî (ö. 403/1013), erken dönem kelâm âlimleri tarafından kullanılan delillendirme türleri arasında şâhidin gâibe deliline de yer vermektedir.[45] O, gaybî varlıkların (Allah'ın varlığı gibi) var oluşlarını ortaya koydukları eserlerden anlaşılabileceğini ifade etmesi ve yaratılan şeylerin yaratıcı gibi fail olmaması ve yaratanın yarattığı şeylere benzememesi gibi başlıklardan gaybî varlıkların mahiyet ve keyfiyetlerinin bilinmeyeceğine vurgu yaptığı anlaşılmaktadır.[46] Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), gayba ve gaybî varlıklara iman etmeyi Kur'an'da belirtildiği gibi müminlerin bir vasfı olarak belirttikten sonra müminin duyu organlarıyla hissettiği varlıklara inandığı gibi gayb ve gaybî varlıklara iman etmesinin gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Akabinde gaybı bir delilin delalet ettiği gayb ve bir delilin delalet etmediği gayb olmak üzere iki kısma taksim ederek gayb meselesinde gaybî varlıkların mahiyet ve keyfiyetlerini dışta tutarak duyulur âlemden duyu ötesi âleme ulaşılabileceğini belirtmiştir.[47] Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) aklı; duyu

---

[43] Karagöz, "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu", 31 Aralık 2019, 330.

[44] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, ed. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 93.

[45] Karagöz, "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu", 31 Aralık 2019, 328.

[46] el-Kadi Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî, *Temhidü'l-Evâil*, ed. Şeyh İmadüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi'sekafiyye, 1987), 43-44.

[47] Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî etTaberistânî Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1981), 2/30-31.

organları ve bir takım araçlarla gaybın bilinmesini sağlayan cevher olarak görmesi[48] akıl ve duyu organlarının müşâhade etmesiyle gaybın anlaşılabileceğine işaret etmektedir. Bu durum Kelam âlimlerinin gayb hususunda çok fazla görüş farklılıklarına sahip olmadığını gösterse de onların gaybî mevzular hakkında bilgi sahibi olma noktasında yöntemsel farklılıklara sahip oldukları söylenilebilir.

Mesela kerametle gaybın bilinip bilinmemesi noktasında farklı görüşler ortaya atılması, kelamcıların bu hususta yöntemsel farklılıklara sahip olduğuna misal oluşturmaktadır.[49] Sa'düddîn et-Teftâzânî Mu'tezile ekolünün kerameti peygamberlerin mucizeleriyle karışması ve keramet sahibi velilerin çokluğundan dolayı mucizenin önemini yitirmesinden hareketle kerameti kabul etmediğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Mu'tezile ekolü velinin kerametle gayba dair bilgi veremeyeceğini Allah gaybı bilendir ve gaybı da kimseye bildirmez. Ancak razı olmuş olduğu resûl müstesna[50] âyeti ile kerametle gaybın bilinemeyeceğini dile getirmiştir. *Makâsıd* sahibi buradaki gaybın siyak karinesiyle umum ifade etmediğini, kasdın umumiliğin olumsuzlanması olacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla *"herkes gaybı bilmez ancak bazı kimseler gaybla ilgili bazı bilgileri bilebilir"* sonucuna varılabileceğini ifade ederek bu mevzuda gaybî bilginin teşmil alanını genişletmesi[51] ve Gazzâlî'nin *el-Münkiz* adlı eserinde yaşadığı tecrübelerin sonunda Allah'ın kalbine bir nur indirmesiyle şüphe krizinden kurtulması[52] ferdi bir tecrübeden ibaret olduğunu kanaatindeyiz. Çünkü bu tür bireysel tecrübeleri hüküm olarak herkesi bağladığını söylemek gaybın teşmil alanını genişletmekle beraber tecrübe yaşayan herkesin tecrübesini gayb olarak sunmasına ve inançsal krizlere zemin hazırlar.

Kelam ilmi açısından gayba dair mevzular nesnel bilgi kaynakları dışında başka bir metotla bilgi elde etmek mümkün olmadığını ifade edebiliriz. Bununla beraber gayb âlemine dair duyu organları ve akıl ile malumat elde edilebilse de

---

[48] Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, 2014), 36.

[49] Çelebi, *İslam İnancında Gayb Problemi*, 159.

[50] el-Cin 72/26-27.

[51] Sa'düddîn Mes'ûd b. Öme et-Teftâzânî, *El-Makâsid Kelâm İlminin Maksatları*, ed. Ahmet Kaylı, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 654.

[52] Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 43-44.

kaynak olarak bu alana dair en net bilgiyi vahyin verdiğini görmekteyiz.[53] Kur'an fiziki âlemde var olan olay ve olgular üzerinden düşünmemizi ve akletmemizi bizden isteyerek ahiret hayatı, cennet, cehennem gibi gaybî varlıkların var olduğunu ispat etmeye çalışmış ve bu mevzuya dair açık ve net bilgiler vermeye çalışmıştır.

Sonuç olarak gayb alanına dair duyu organlarıyla fiziki âlemde var olan olay ve olgulardan elde ettiğimiz bilgiler Kur'an'ın verdiği bilgiler kadar kesin değildir. Bu sebeple genel olarak kelamcılar bu hususta bilgi aktarırken Kur'an'ın gayba yaklaşım metodundan hareketle mevzuya dair bir takım izahlar getirmişlerdir. Bunun yanı sıra kelamcıların yöntemsel farklılıklara sahip olsalar da vahyin terazisinden sapmadıklarını ifade edebiliriz.

1.5. Bilinip Bilinmemesi Açısından Gaybın Taksimi

İnsan yapısı itibariyle maddi ve manevi/ruhi olmak üzere çift yönlü bir özelliğe sahiptir. Varoluşsal olarak insan bilme açısından kendini geliştirmeye meyilli bir varlık olduğu için fiziki âlemi tanıyıp onu kontrolü altında tutmak istediği gibi fiziki âlemin ötesinde kalan duyu organlarıyla algılanamayan metafizik âlemin konusunu oluşturan gaybî varlıkları bilmek ve anlamak için de oldukça gayret sarf eder. İnsanoğlu gayb hususunda kesin bilgiye sahip olmadığı gibi gelecek için öne sürdüğü gayb ile ilgili tahmin ve nazariyeler çoğunlukla olumsuz yankı oluşturmuştur.

İslâm dini dışında birden fazla din ve geleneğe mensup büyücü, rahip gizemcilikle uğraşan mistikler vb. birçok kişi sihir, büyü, fal, rüya gibi çeşitli yöntemlerle gayb âlemi hakkında bilgi elde edebilecekleri iddiasında bulunmuşlarsa da[54] bu metotlarla gayb hakkında bilgi elde etmek mümkün olmadığı gibi inançsal istismara ve tahribatlara yol açması kaçınılmaz olmuştur. Örneğin Maya takvimine göre 21 Aralık 2012 yılında kıyametin kopacağı söylentileri dünyanın birçok yerinde birçok kişi tarafından kabul görmesi ve yine Maya takvimine göre kıyametin etkilemeyeceği Fransa'nın Bugarach köyü ve İzmir Selçuk ilçesine bağlı Şirince köyünde[55] otellerin dolması bu tür gaybî meselelerin toplumda hem inançsal hem de

---

[53] Çelebi, *İslam İnancında Gayb Problemi*, 90.

[54] Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2022), 178.

[55] "Enson Haber", *Kıyametin kopmayacağı iki yerden biri Türkiye'de iddiası* (2012).

maddi anlamda istismarın boyutunu göstermede önemli ipuçları vereceği kanaatindeyiz.

Kur'an ve hadiste geçen gayb kelimesine yüklenen manaları değerlendiren İslâm düşünürleri bu terimi farklı biçimlerde tanımlamışlardır. Gayb hususunda müstakil eser kaleme alan Ahmed eş-Şintunâvî ve Abdülkerîm Osman ile Fahreddin er-Râzî, Reşîd Rızâ gibi tefsir âlimlerine göre gayb "duyularla idrak edilemeyen"; Râgıb el-İsfahânî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Tehânevî'ye göre "duyulara ek olarak akılla da bilinemeyen"; Seyyid Şerîf el-Cürcânî ise "akıl ve duyularla bilinmediği gibi bâtınî hislerle de bilinemeyen"; *el-Muvaṭṭa'* şârihi Ebü'l-Velîd el-Bâcî ise "ma'dûm ve hakkında hiçbir bilgi elde edilemeyen" şeklinde tarif etmiştir. Ferîd Vecdî ise gaybı: realitenin zıddı, ontik gerçekliği (vücûd-ı hâricîsi) olmayan, hayalî (zihnî) şey olduğunu belirtmiştir.[56]

Gaybın anahtarları Allah'ın yanında olması ve Allah'tan başkasının gaybı bilmemesinden[57] En'âm suresinin 59. ayetinden hareketle gaybın bilinemeyeceğini öne sürenler gaybın; fiziki âlemde var olan bir delilden; Allah'ın zatı, isimleri ve sıfatları gibi doğru bir kavrayışla anlaşılabilen insanın kavramasının mümkün olmadığı, herhangi bir delil ile anlaşılmayan alan şeklinde kategorize etmişlerdir.[58] Gaybı, bilip bilinmemesi yönünden mutlak gayb ve izafi gayb olmak üzere iki kategoride değerlendirmemiz mümkündür.

Mutlak Gayb; Sadece Allah'ın bildirmiş olduğu hususlar olup,[59] O'nun sınırsız ilminde var olan, O bildirmediği ve izhar etmediği müddetçe bilinmesi mümkün olmayan alandır.[60] Nitekim mutlak gayb mevzusunun gelecekle ilgili haberler, Allah'ın zatı, yaratılışın evveli, ölümden sonraki hayat, melek, ruh, cin, şeytan gibi duyu organlarıyla algılanamayan varlıklar da gayb kapsamını oluşturmaktadır.[61] İzafi gayb; varlıkların bir kısmına gizli olup diğer bir kısmına gizli

---

[56] Çelebi, "Gayb", 13/407.

[57] el-En'âm 6/59.

[58] Ebü'l Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât* (Beyrut: Al-Resalah, 1998), 668.

[59] Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 530.

[60] Maşallah Turan, "Gayb İlminin Yorumlanmasındaki Tutarsızlıklar Muhammed Ali Sâbûnî Örneği", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016), 8.

[61] Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 530.

olmayan gaybdır.[62] İzafi gayb göreceli gayb olarak da bilinir. Belli bir zaman ve mekânda bilinmeyen birçok şey farklı bir zaman ve mekânda bilinebilir.[63] Meleklerin varlık alanıyla ilgili bilgiler melekler için malumken insanlar için bilinmez olması izafi gayba misal olarak verilebilir.[64]

Sonuç olarak insan varoluşsal yapısı itibariyle fiziki âleme merak saldığı gibi fizikötesi âlemi de merak etmektedir. Gayb meselesi çok hassas bir mesele olduğunu anlamaktayız. Bundan ötürü gaybı vahyin bildirdiği ölçüde anlamak ve anlamlandırmakla mükellefiz. Bu önemli meseleyi birtakım faydalar elde etmek için çekiştirmeyi bırakarak mutlak anlamda gaybı, gaybın sahibine terk etmek ve gayba olduğu gibi iman etmek doğru bir inancın temelinin atılmasında önemli bir rol oynayacağı kanaatindeyiz. Bunun yanı sıra Allah gayb/bilinmezlik ile insanın tefekkür etmesini istediği gibi insanın bu çabasını devam ettirmeyi de istediğini anlamaktayız.

1.6. Gayb Şehadet İlişkisi

Duyu organlarımızla kavrayamadığımız varlık, olay ve olguları temel alarak duyuların etkin olmadığı gayb alanına yönelik erişim sağlama, bilgi elde etme veya o alana dair varsayımlarda bulunma eylemi kelâm âlimlerince şâhidin gâibe delil getirilmesi olarak adlandırılmıştır. Bu metot, insanın duyu organlarıyla algılayabildiği bir delili temel alarak, gayb alanına yönelik çıkarımlarda bulunma metodu olarak bilinmektedir.[65] Gayb ve şehâdet ilişkisini kavramak için önce bu iki kavramın zihni anlamda neye denk geldiğini bilmek gerekmektedir.

Gayb, *"Akıl ve duyular yoluyla hakkında bilgi edinilemeyen varlık alanı, mahiyeti bilinmeyen gizli şey"*[66] manasına denk gelirken, Şehâdet ise *"tanıklık yapma; duyularla algılanan şey"* manalarında isim, *"kesinlik derecesinde haber vermek; bir yerde hazır bulunmak"* anlamlarında masdar şeklinde kullanılan şehâdet

---

[62] Muhammed Reşid Rıza, *Tefsirul Menar* (Kahire: Darul Menar, 1947), 7/422.

[63] Turan, "Gayb İlminin Yorumlanmasındaki Tutarsızlıklar Muhammed Ali Sâbûnî Örneği", 136.

[64] Rıza, *Tefsirul Menar*, 7/422.

[65] Karagöz, "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu", 31 Aralık 2019, 324.

[66] Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 530.

"duyularla idrak edilen her şey" demektir.[67] İki kavramın bütünsel bir ilişkiye sahip olduğunu iddiasında bulunmak, farklı vasıflara sahip oldukları halde sistemsel olarak aralarında bir bağın var olduğunu söylemektir. Şu halde kavramlar arasındaki ilişki mana cihetinden karşılıklı bir bağ içinde olur.

Bundan ötürü bütün ile bütünün parçaları dairesel bir bağ olduğu için bütün ve bütünü oluşturan diğer parçaları birlikte anlamak icap eder.[68] Şehâdet/Fizik ile gayb kavramları anlamsal ve tamamlayıcı bir bütünlüğe sahiptir. Birini diğerinden ayırarak bağımsız düşünmek Kur'an'ın gaybî meseleleri bilme, tanıma hususundaki metoduna da aykırı olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle şehâdet ile gayb arasındaki ilişki bir elmanın iki yarısı gibi bir bütünün parçaları olduğunu ifade edebiliriz. Şehâdet âleminde nesneler arasında gözle görülmediği halde var olduğu kabul edilen etkenlerin bilinme keyfiyeti ve bu bilginin mahiyetini oluşturan unsurlar bilim tarihinin başat sorunları arasında yer almıştır. Gaybî unsurlar arasında bir bağ kurmak ve bununla ilintili olarak gaybî unsur ile gaybî unsurun eseri arasında bir açıklama getirmek birçok fizikçinin uğraşı arasında yer almıştır.[69] Fiziki âlemin gayb ile olan ilişkisi iman üzerinden kurulmaktadır. Çünkü bilgi bilinen nesnelerle, iman ise görülmeyen şeylerle ilişkili olduğu için bilgi ve iman bir diğerine engel oluşturmaktadır.[70] Varlık kavramını iki kanadını oluşturan gayb ve şehâdet arasındaki ilişkinin gerçeği Kur'an'ı Kerîmde birçok yerde ele alınmış olup, Allah biz insanlardan sahip olduğumuz inanç perspektifini sadece maddi/fiziki âlemle sınırlandırmamamızı istemiştir.

Bu anlamda Gazzâlî (ö. 505/1111); bir kâtip tarafından yazılan bir kelimeye bakıldığında o kelime ile katibin âlim, kadir, semi, basîr olduğuna istidlal edeceğini ve buradan yakînî bilgi elde edileceğini bildirerek[71] şehadet âleminden hareketle gayb hakkında bilgi elde edilebileceğini ifade ettiğini anlıyoruz. Müfessir ve kelamcı kimliğiyle bilinene Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210) Bakara suresi üçüncü ayeti tefsir

---

[67] İlyas Çelebi, "Şehâdet Âlemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 38/422.

[68] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 138.

[69] "Kur'an'ı Anlamanın Fikrî Arkaplanı Varlık Bilgi İnsan", *Gayb Bilgi İlişkisi* (Kuramer Yayınları, ts.), 18.

[70] Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, 49.

[71] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *El-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Meani'l-Esmaillahi'l-Hüsnâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 136-137.

ederken gayba iman etmeyi Allah'a inananların bir özelliği olarak görüp, herhangi bir delilin kendisine delalet ettiği gayb ve herhangi bir delilin delalet etmediği gayb şeklinde sınıflandırmaya giderek fiziki âlemdeki delillerden hareketle gayb âlemi hususunda bir istidlal metodu[72] geliştirerek gayb âlemini de varlık kategorisine dâhil etmiştir. Elmalılı Muhammed Hamdi (1878-1942) de bu ayeti tefsir ederken Allah'a iman edenlerin fiziki âlemi tanıdığı gibi fizik ötesi gaybî varlıklar alanını bileceğini ifade ederek bu hususta görülmeyen varlıkların önemini vurgulamaya çalışarak,[73] varlık sınıfının sadece fiziki âlemden ibaret olmadığını belirterek içinde bulunduğumuz kâinatın varlığı insana Allah ve diğer gaybî varlıklar hakkında bilgi verebileceğini, kusursuz bir denge ile varlığını sürdüren kâinatın bizlere Allah'ın varlığına ve fizik ötesi bir âlemin varlığına işaret edeceğinin altını çizer.[74] İbn Tufeyl'in (ö. 581/1185) *Hay b. Yakzân* adlı eserinde Hay'ın şehâdet âlemini gözlemleyerek, duyu organlarıyla gözlem ve tecrübe ettiği varlıklardan hareketle metafizik alana yöneliş öyküsü,[75] şehâdet âleminin unsurlarından yola çıkılarak gaybî/metafizik alana ulaşmanın mümkün olacağını belirtir.

Şehâdet âlemi ile gayb âlemi insanın varoluş manasını, aklını ve insanın rolünü sınırlandıran en kapsamlı alan olduğunu ifade edebiliriz. Gayb aynı zamanda hayatın, varlığın aslını ve bu ikisinin amacını temsil ederek İslâm dinini kabul etmenin çerçevesini de belirler.[76] Çünkü Müslüman İslâm dairesine girmeden evvel iman dairesinin unsurları arasında yer alan Allah'a, meleklere ve ahiret gününe iman gibi gaybi meselelere inanması gerekmektedir.

Sonuç olarak Şehâdet âlemi ile gayb âlemini birbirinden ayrı düşünme çabasına girmek, insan ile ruhu birbirinden ayırmaya kalkışmak gibi abesle iştigaldir. Çünkü bu iki kavram İslâm dininin inanç boyutunu anlamanın temelini oluşturduğu için birbirinden ayırt edilmez bir bütünlüğe sahiptir. Gayb âlemini şehadet âleminden bağımsız düşünmek, inancımızın kendisiyle anlam kazandığı gayb âlemine giden

---

[72] Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 2/31; Elmalili Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021), 1/295.

[73] Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1/291.

[74] Necip Taylan, "Bilgi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/159.

[75] İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad (kelâm-felsefe ilişkileri üzerine araştırmalar)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 113.

[76] Abdu'l-Hamîd Ahmed Ebû Süleymân, *Ezmetü'l-Akli'l-Muslimi* (Cidde: Daru's-Sûdiyye, 1991), 110.

yolları kapatmakla eşdeğerdir. Kur'an'ı Kerîm cennet, cehennem, mizan gibi gayb âleminin unsurlarını ispatlamaya çalışırken şehadet âleminin olgularından sıkça bahseder.

1.7. Gayb Akıl İlişkisi

Gayba iman, insanı hissedebilen hayvanlardan ayıran en önemli mertebe olup insanoğluna bahşedilen beşeri bir meziyettir. Hislerden hareketle bir kavrayışa varmak akla ait bir delildir. Bununla beraber akıl hissedilebilir varlıklar vasıtasıyla gayb âleminin varlığına ulaşır.[77] Duyusal algılama yolu veya akıl yürütme yolu ile gerçekleşen bilgi, bir şeye olduğu gibi inanmak şeklinde gerçekleşir. Bilginin bu algılama yolları dinleri doğruluk-yanlışlık noktasında birbirinden ayırma konusuna uygulandığı zaman bir dinin doğruluk derecesinin duygusal seziş yoluyla değil akıl yürütme metoduyla bilinebileceğinde kararlı olmak gerekmektedir. Dolayısıyla dinin geçerlilik bilişi akla müracaat edildiği zaman kuşku ve yanlış yollardan arınmış olur.[78] Hülasa Kur'an'ın gaybî bir varlık olan Allah'ın varlığına dair bir takım deliller öne sürdükten sonra bütün bunlarda düşünebilen kimseler için delillerin varlığına işaret etmesi[79] dinin temel iman esaslarından en önemlisi olan gaybın akıl yürütme metoduyla anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36), gaybı duyu organlarıyla idrak edilmeyen, duyu ve zorunlu olarak bilinmesinin bir yöntemi olmadığını ifade etmesi, gaybın insandan tamamen kopuk bilgisi, doğrudan elde edilmeyip ancak istidlal yöntemiyle dolaylı olarak ulaşılabilecek bir alan olarak görmüştür.[80] Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ise Allah'ın varlığına dair delilleri sunarken beş duyu organıyla algılanmayan ve fizik ötesi bir mahiyete sahip olan Allah'ın varlığının istidlali yöntemle de anlaşılabileceğini[81] belirterek bu hususta aklın rolüne vurgu yapmaktadır.

---

[77] Fâtıma İsmâil - Muhammed İsmâil, *el-Kur'ânu ve'n-Nazari'l-Akli* (Herndon: el-Mehadu'l Âlemi lil fikri'l İslâmi, 1993), 158.

[78] Toshıhıko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000), 150.

[79] er-Ra'd 13/3.

[80] Hilmi Demir, *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği* (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 187-188.

[81] *İtikadda Orta Yol*, 37.

Gazzâlî düşüncesinde insanın fizikötesi meselelerde sadece akıl ile bir neticeye varması mümkün gözükmemektedir.[82] Çünkü ona göre akıl duyu organlarının verdiği bilgileri güvenilir olmadığını ortaya koyabilir. Mesela göz gölgeyi müşâhade ettiği zaman gölgenin hareketsiz olduğu sonucuna varır. Ancak tecrübe ve gözlem neticesinde gölgenin hareketli olduğu sonucuna vararak duyu organlarının verdiği bilgilere güven duyulamayacağını belirttikten sonra başka bir hakemin ortaya çıkıp aklın verdiği bilgilere de güven duyulmayacağını belirterek[83] aklın tek başına gayb hususunda verdiği bilgilere güvenilmeyeceğini belirtir. Ancak mütefekkirimiz gaybî meseleler hususunda yeniden yaratmayı örnek göstererek aklın gayb karşısındaki tutumunu izah etmeye çalışır. Buna binaen Allah'ın, varlıkları ilk olarak yaratması vahiy ile sabit iken, ilk yaratanın ikinci yaratmaya muktedir olacağını belirtmesi gaybî meselelerde aklın tek başına yetkin olmayacağını ifade ederek bir anlamda vahyin ve aklın ortak rolüne işaret edeceği kanaatindeyiz.[84] Aklın, insanın bir şeyi bilmek ve anlamak için kendisi ile güç yetirebildiği bir kuvvet olmakla beraber, duyu organlarıyla algılanamayan gaybî varlıkların anlaşılması noktasında önemli fonksiyon icra eden bir cevher olup,[85] düşünmek ve delil ortaya koymak suretiyle fizikötesi âlemi idrak etmek[86] noktasında bir araç olduğunu ifade edebiliriz. Şu halde akıl fizikötesi âlemi kavrama noktasında önemli bir role sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak akıl, vahiy olmaksızın tek başına bu âlem hakkında kesin bir neticeye varamaz.

İslâm âlimleri aklın niteliği ve anlamı hususunda aynı görüşte olmasalar da bir şeyin halini düşünme ve bu düşünme eylemini sürdürmeyi bilgi edinme yollarından biri olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra onlara göre fikretme eylemi doğru bir biçimde kullanıldığı zaman, bu eylemin insanı hakikate ulaştıracağı

---

[82] Zübeyir Ovacık, "Gazzali'de Metafizik Bilginin İmkânı Açısından Rüya", *Sosyal Bilimler Dergisi* 13/2 (2011), 37.

[83] Ebû Hamîd Muhammed Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî* (Kahire: Mektebetü't Tevfikiyye, 2006), 580.

[84] *İtikadda Orta Yol*, 175.

[85] Mustafa Bozkurt, "Arapkirli Hüseyin Avni'de Bilgi, Bilginin Kaynakları ve Değeri", *Kader* 16/1 (30 Haziran 2018), 106.

[86] Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989), 2/243.

hususunda aynı noktada buluşmuşlardır.[87] Akıl, varoluşsal yapısı sebebiyle kâinatta meydana gelen olayları sebep-sonuç ilişkisi ile incelemesi ve beş duyu organıyla hissedilebilen maddi âlemi tedkik ederek bu âlemin varlık sebebi olan Allah'ın varlığının anlaşılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Bununla beraber akıl varoluşunu somut olarak tecelli ettirdiği gibi[88] sahip olduğu niteliklerle içinde bulunduğu fiziki âlemde gördüğü ve müşâhade ettiği denge ve âhenkle insani duyguların bu hakikatler karşısındaki beklenti ve arzuları insanı fizik ötesi bir hakikatin bulunmasına doğru götürür.[89] Ancak burada vahyi bilgi olmaksızın metafizik konuların akıl ile anlaşılabileceği iddiasında bulunmak vahyin perspektifiyle çelişmektedir.[90]

Çağdaş düşünürlerden biri olan Hanifi Özcan *Epistemolojik Açıdan İman* adlı eserinde vahyi bilgi olmadan gaybî bilgilerin akılla anlaşılamayacağını dolaylı olarak şu şekilde belirtmiştir: Aklını kullanacak yaşa gelen bir insan tefekkür ederek Allah'ın var olduğunu ortaya koyabilir. Ancak Allah'ın zatını bilemez. Çünkü Allah'ın zatı bilgiye konu olan bir obje değildir. Nitekim bir şeyin bizatihi kendisini bilmek ile o şeyin var olduğunu bilmek birbirinden çok farklı şeylerdir. Allah'ın var olduğu bilgisi bu dünyada doğrulanamadığı için bu hususstaki bilgiler sübjektiftir. Allah'ın var olduğu bilgisi, Allah'ın zatına imandan önce gelir. Şu halde aklın; Allah'ın varlığı ile ilgili sağlam bir zihni hükmü ortaya koyması aklın bir genel kavrayışıdır. Bu zihni hükmün vahiy ile desteklendiğinde sağlam bir iman ortaya çıkar.[91] Nitekim Gazzâlî'nin aklın din ile doğru yolu bulacağını ve dinin de akıl ile açıklığa kavuşacağını belirtmesi[92] bizce gayb gibi inanç meselelerinde akıl ve vahyin birbirini tamamlayıcı rolüne vurgu yapılmaktadır.

Gazzâlî düşüncesinde dini meselelerde akli deliller hiçbir suretle tekzib edilmemelidir. Çünkü ona göre aklı yalanlamak aynı zamanda nakli yalanlamak

---

[87] İlyas Çelebi - Mehmet Bulğen (ed.), "Akâid ve Kelâm İlminde Vahyin ve Aklın Yeri", *Kelâm İlminde Aklın ve Vahyin Yeri*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 70 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 122.

[88] Yasin Pişgin, *Kur'ân'a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur'ân Tefsirine Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 9.

[89] Çelebi - Bulğen, "Akâid ve Kelâm İlminde Vahyin ve Aklın Yeri", 88.

[90] Alparslan Açıkgenç, "Kur'ân Bağlamında Felsefe Kavramı", çev. İbrahim Özdemir, *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (1995), 16.

[91] Hanifi Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019), 108-109.

[92] Süleyman Hayri Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993), 181.

anlamına geleceği için o, aklı yalanlamayı doğru bulmamıştır.[93] Mutezili Kelamcı Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) metafizik bir varlık olan Allah'ı bilmeye ve tanımaya yönelik bilgilerin akılla bilinebileceğini belirterek Allah'ın varlığını inkâr edenlerde akli noksanlık olacağını ifade ederek[94] gaybî meselelerde aklı kullanmanın ne kadar önemli olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Akıl, fiziki âlemde var olan eserler üzerinde düşünce çabasına girerek bu eserlerin bir müessiri olduğu sonucuna varır. Aklın, gayb âlemi ile şehadet âlemi arasındaki ilişkiyi kurmada en önemli araç olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Aynı zamanda aklın, bu iki kavram arasındaki ilişkiyi ortaya koymakla metafizik bilginin imkânsızlığını savunan Auguste Comte (ö.1857) gibi pozitivist düşünürlerin tezlerini çürütmede önemli bir araç olduğu kanaatindeyiz. Bunun yanı sıra kelamcıların gaybın anlaşılma noktasında aklı ön planda tutması, gaybın sadece akılla anlaşılabileceği anlamına gelmez. Çünkü sadece akılla anlaşılması Kur'an'ın gayba yönelik bakış açısına ters düşmektedir. Dolayısıyla akıl Kur'an'ın mevzusunu oluşturan gaybı anlama noktasında önemli bir fonksiyon icra etmektedir.

1.8. Gayb Bilgi İlişkisi

Bilgi, suje ile obje arasındaki etkileşim neticesinde ortaya çıkan bir çeşit ürün olduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte insanın bilme ve anlamlandırma eyleminde özne ile nesne arasında etkileşim kuran bir süreçtir.

"*İnsan bilme etkinliğinde bilen yani özne; karşılaştığı nesneler ise bilinen yani objedir. O halde, bilme etkinliği, özne(bilen) ve nesne(bilinen) arasında oluşan süreçtir. Böyle bir etkinliğin sonucunda çıkan ürüne de bilgi adı verilir*."[95] Başka bir açıdan bilgi, "*aklın ve duyuların alanına giren her şeyin tam olarak tanınmasını sağlayan bir nitelik*"[96] şeklinde tanımlanmıştır. Bilgi özne, nesne ve özne ile nesne arasındaki ilişki olmak üzere üç temel dinamikten oluşmaktadır. Özne ile nesne arasında meydana gelen ilişki insanı diğer varlıklardan ayırdığı gibi insanın hayata ve varlığa bakışı noktasında önemli bir yere sahiptir.

---

[93] Muhittin Bağçeci, "Gazzali'nin Kelam İlmine Verdiği Önem ve Kelam Metodu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 149.

[94] Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 247.

[95] Abdülkadir Çüçen, *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012), 16.

[96] Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 150.

Gaybî bilgi süje ile obje arasında meydana gelmekle beraber duyular üstü bir mahiyete sahip olduğu için bu saha ile ilgili vahiyle[97] veya fiziki âlemde şahit olduğumuz varlık ve olgulardan hareketle bilgi edinmek mümkündür.

Gayb âlemine dair delillerin varlığı fiziki âlemde var olan olgulardan elde edilir.[98] Duyu organlarımızla algılayabildiğimiz varlıklardan yola çıkarak gaybî varlıklar hakkında bilgi sahibi olma veya gaybî varlıklar hususunda varsayımlar ortaya koyabilme eylemi pek çok kelamcı tarafından şâhidin gâibe delil getirmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu metot, insanın duyu organlarıyla algılayabildiği herhangi bir delili baz alarak gaybî varlıklar hakkında birtakım varsayımlar ortaya koyma metodu olarak bilinir. Aynı zamanda duyu organlarıyla algılanabilen, his âleminde müşâhade ettiğimiz ve tecrübe ettiğimiz şeylere dayanarak, gaybî varlıklar hususunda bilgi elde etme noktasında zihnin/aklın etkin olarak faaliyette olduğu bir metottur.[99] İnsan ile eşya arasında ilgi doğrudan kurulabilirken,[100] insan ile gaybî varlıklar arasında ilgi dolaylı olarak kurulabilmektedir. Bu noktada ise duyu organlarımızın fiziki âlemden sağladığı veriler devreye girmektedir.

Metafiziksel/Gaybî varlıklar gözle görülebilen varlıklar gibi doğrudan göz önünde hazır bulunan şeyler olmadığından bu alan hakkında bir inanç ve umut beslenmekte, ardından bu inanç istidlal metoduyla bilgiye veya kuvvetli bir imana dönüşmektedir.[101] İnsan, duyu organlarının elde ettiği bilgilere dayanarak meydana gelen durum ve olayları algılar. Duyu organları müşâhade ettiği durum ve olayları beyne iletir. Akıl ise bu hususlar hakkında bir takım tasavvurlar oluşturarak mantık kurallarına uygun olarak sınıflandırdıktan sonra bilgiye dönüştürür.[102] Gazzâlî *el-Münḳıẕ Mine'ḍ-Dalâl* adlı eserinde bilgi problemine şüphe ile yaklaştığını görmekteyiz. İlk olarak duyu organlarının verdiği bilgilerden yola çıkarak duyu organlarının en güçlüsü olan gözün gölge hakkında vereceği hükmün yanıltıcı

---

97 "Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-V (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-I)", *Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy*, Tartışmalı İlmî Toplantılar (Ekim 2002) (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003), 81.

98 Belîl Abdulkerîm, "El-Alâkatü Beyne Meydâniş-Şehâdeti ve Meydânil-Gaybi", *alukah.net* (Erişim 25 Kasım 2023), 2.

99 Nail Karagöz, "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu", *Kader* 17/2 (31 Aralık 2019), 324.

100 Harun Çağlayan, *Kelam'da Bilgi Kaynaklari* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009), 16.

101 Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 77.

102 "Kur'an'ı Anlamanın Fikrî Arkaplanı Varlık Bilgi İnsan", 477.

olacağı sonucuna ulaşarak genel anlamda duyu organların vereceği bilgilere güvenilmeyeceği neticesine varır. Daha sonra aklın verdiği bilgilere yönelir ancak rüyanın, aklın verdiği bilgileri devre dışı bırakacağını[103]ifade ederek bu hususlarda vahyi bilginin etkin rol oynadığını belirtir.[104] Ancak Gazzâlî gayb hakkında fiziki âleme göre hüküm verme metoduna işaret ederek[105] aslında akıl ve duyuların da gayb hakkında bilgi elde etmede önemli rol oynayacağı anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak bilgi suje ile obje arasında meydana gelen bir üründür. Fiziki âlem hakkında duyu organları vasıtasıyla bilgi sağlanırken gaybî varlıklar hakkında duyu organlarıyla doğrudan bilgi elde edilmez. Çünkü gayb fizikötesi bir alan olduğu için bu alan hakkında doğrudan bilgi elde etmek mümkün gözükmemektedir. Bu varlıklar hususunda ise fiziki âlemden hareketle akıl yürütme metodu olan istidlal yöntemiyle bilgi elde etmek mümkün olduğunu ifade edebiliriz. Bunun yanı sıra Gazzâlî gayb-bilgi ekseninde tek taraflı yaklaşmayı doğru bulmadığını ve mevzuya bütüncül olarak ele alıp bir sonuca varmaya çalıştığı kanaatindeyiz. Çünkü Kur'an'ın gayba yaklaşımının da bu yönde olduğu görülmektedir.

1.9. Gayb İman İlişkisi

İman, Sözlükte *"güven içinde bulunmak, korkusuz olmak"* anlamındaki emn (emân) kökünden türeyen îmân *"güven duygusu içinde tasdik etmek, inanmak"*[106] anlamına gelmektedir.

Terim olarak ise *"Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak"*[107] anlamına gelmektedir. İnanma gerçeği hakikat hakkında kesin bilgiyi elde etmemekten kaynaklanan bir gerçekliktir. Bu çaba iradi ve varoluşsal bir eylem olup, gaybî kapalılıkları gideren bilgisel bir süreci ifade eder.[108] İman, kelam âlimleri arasında üzerinde en çok konuşulan, tartışılan ve derin bir biçimde tedkik edilen mevzulardan biridir. Çünkü

---

[103] İmam Gazali, *Hakikate Giden Yol (el-Münkız Mine'd Dalâl)*, çev. Ali Kaya (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013), 34-41.

[104] *İtikadda Orta Yol,* 174.

[105] Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*, çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 210.

[106] Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

[107] Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü,* 154.

[108] Latif Tokat, "Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak 'Ayrıcalıklı Bilgi': Keşf, İlham ve Rüya – Felsefi Bir Analiz-", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (30 Aralık 2017), 399-400.

iman dinin temelini oluşturduğu gibi din ile ilgili diğer mevzular da iman meselesi üzerinde anlam kazanır.[109]

İman, hem fizik hem de metafizik âlemde ilahi vahiyden kendisine sunulanı bilme ve önemseme çabasıdır. İmanın fiziki âlemi gayb âlemi sayesinde anlam kazanır. Bunun yanı sıra imanın anlam boyutunu tek bir âleme indirgemek, anlamsızlığa ve düzensizliğe kapı aralar.[110] İman, körü körüne bir bağlanma hali olmayıp aslında bir tür anlama ve anlamlandırma çabası olup insan ile üstün niteliklere sahip olan bir yaratıcı arasında bir tür teslimiyet hali olduğundan, insanın kavrayış ve anlayış kabiliyetini metafizik âlemle irtibata geçirerek insanın ufkuna derunilik katar. Aynı zamanda insanın sınırlı bakış açısını sınırlı ve sonlu olan bu evrenden arındırarak gayb âlemi dediğimiz metafizik alanı görebilme ve anlamlandırma kabiliyeti kazandırır.[111] Gayba iman, insanın idrak kabiliyetinden yoksun olan canlı mertebesinden duyu organlarıyla idrak edebilen canlı mertebesine geçme aşamasıdır.[112] Dolayısıyla insan idrak mertebesine ulaşınca, gayb ile ilgili geçmiş ve geleceğe yönelik Kur'an-ı Kerîm'de haber verilen hususları müşâhade edilen, duyulan ve bilinen somut bir şeyin varoluşu gibi sağlam bir inançla onaylamaktan geri kalmaz.[113] Bakara suresi üçüncü ayeti ameli meselelerden önce gayba imanı önceleyerek[114] bizlere iman ile gayb arasındaki ilişki boyutu hususunda önemli ipuçları vermektedir. Bu noktada gayba iman insan için üstün bir meziyet olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü duyu organlarıyla algılanabilen şeylerin varlığını kabul etmek/inanmak gaybî varlıklara inanmaktan/kabul etmekten daha kolaydır.

Diğer dinlerde olduğu gibi İslâm'da da kabul ve tasdik edilmeyi gerekli gören bazı doktrinler vardır. Bu doktrinlerin reddi aynı zamanda o dinin reddi anlamına gelmektedir.[115] Bundan dolayı Allah'ı, melekleri vb. gaybî varlıkları gözle görmediği

---

[109] Sinanoğlu, "İman", 22/213.

[110] Tevfik Yücedoğru, "Kur'ân'da İman Kavramı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (01 Haziran 2006), 10.

[111] Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 63.

[112] Seyyid Kutub, *Fi Zilâli'l-Kurân* (Beyrut: Dâru'ş-Şuruk, 2003), 1/39.

[113] Osman Oral, "Mâtürîdî'ye Göre Gayba İman", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (15 Nisan 2021), 62.

[114] el-Bakara 2/3.

[115] Özcan, *Epistemolojik Açıdan İman*, 98.

halde inanmak en faziletli iman olarak görülmüş olup[116] gayba iman edilmediği takdirde insanın metafizik âlemle ilişkisi olmayacağından fiziki âlemi anlamlandırması eksik kalacağı gibi dinin en önemli meselesi olan gaybî unsurlara iman edilmediği takdirde dini topyekûn reddetmek anlamına gelecektir.

Gazzâlî "*Tehâfütü'l-Felâsife"* adlı eserinde filozofların fizikötesi âlemle ilgili görüş ve düşüncelerinin kesin delile dayanmadığı gerekçesiyle[117] filozofların cismani haşrin olmayacağını, Allah'ın cüz'iyyâtı bilemeyeceği ve son olarak âlemin kadim olacağına dair beyanatlarını ele alıp inceledikten sonra filozofların bu hususta küfre düştüklerini[118] söylemesinin altında gayba iman ile ilişkili meseleler olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu meseleler aynı zamanda insanın biliş sahasının dışında kalan meseleler olduğu için bu hususlara dair kesin hüküm vermek doğru olmayacaktır. Dolayısıyla O, gayba konu teşkil eden bu hususların inanç sahasına dâhil olmasından ve sınırlı bilgi ile biliş sahasının ötesinde kalan hususlar hakkında hüküm bildirdiğinden filozofların tekfire düştüklerini ifade etmiştir.

---

[116] Ebu'l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-Zemahşerî, *El-Keşşâf 'an Hakā'iki Ğavâmidi't-Tenzîl ve "Uyûni"l-Ekāvîl Fî Vucûhi't-Te'vîl(Keşşâf Tefsiri)*, ed. Murat Sülün (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1/149.

[117] Muhittin Macit, "İmkan Metafiziği Üzerine Gazzâli'nin Felsefî Determinizmi Eleştirisi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ocak 1997), 105.

[118] Beyazıt Yaşar Seyhan, "Gazali'nin İslam Filozoflarını Tekfir Etmesinin Yükleme Kuramları Açısından Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 286.

2. GAZZÂLÎ'YE GÖRE GAYB VE GAYBÎ VARLIKLAR

2.1. Gazzâlî'nin Gayba Yaklaşımı

2.1.1. Gazzâlî'ye Göre Bilgi Vasıtaları

Gazzâlî düşüncesinin en kritik konularının başında metafizik bilgide yakînî bilgiye ulaşma arzusu olduğunu görmekteyiz. Onun bu çabasının en önemli sebebi dini inancı ve metafizik alan ile ilgili bilgileri sağlam bir temele dayandırarak doğru ve güvenilir bilgiyi şüpheden arındırmak olmuştur.[119] O, felsefenin fiziki âlemin unsurlarından olan matematik, tabiiyyât ile ahlâk gibi kısımlarından faydalanmayı gerekli görerek[120] filozofları metafizikle ilgili bilgilerinin zan ve tahmine dayanmasından dolayı eleştirmiştir.[121]

Şüpheden arındırılmış bir bilgiye ulaşmanın kriteri akıl, ölçütü ise akıl sahiplerinin ortak bir düşüncede buluşmalarıdır. Dolayısıyla ortak düşüncede buluşma akıl sahiplerinde kendiliğinden bulunan zorunlu ilk akli bilgileri oluşturmaktadır. Mantık ve matematik gibi duyularımızla idrak edemediğimiz ilke ve sembolleri konu edinen formel bilimler ile doğa ve doğa olayları ile ilgilenen doğa bilimlerinde; akli yöntem, burhan ve beş duyuların doğru sonuçlar vereceğini ifade etmiş ancak akli alanın dışında kalan zan ve spekülasyonlara dayanan, manevi tecrübe ve sezgiye dayanan metafizik ile ilgili doğru sonuçlar veremeyeceğini belirtmiştir.[122] Gazzâlî'nin gerçek bilgiyi elde etme noktasındaki araştırmaları onu şüpheci bir yaklaşıma yönlendirmiştir. O, ilim hayatı boyunca bilgi vasıtaları ve bu bilgi vasıtalarıyla elde edilen bilgilerin gerçekliğinin ne derecede kesin olduğu noktasında ömrünü adamış bir mütefekkirdir. Dolayısıyla onun doğuda ve batıda bu kadar çok konuşulması ve tartışılmasının en önemli sebeplerinden biri de bilgi vasıtalarının bizlere sunduğu bilgilerin gerçekliğine şüphe ile yaklaşmasıdır.

---

[119] Mehmet Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2023), 250.

[120] Muhammet Hanefi Suluoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kelâm İlminde Yenilenme Girişimleri* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 30.

[121] Mahmut Kaya, "Tehâfütü'l Felâsife", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/313.

[122] Vural, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, 250.

Hayatına dair birçok bilgiyi elde ettiğimiz *el Munkiz* adlı eserinde bilgiyi sorgulama sürecinde arzusunun öncelikle kendi kendine hadiselerin hakikatini bilmek ve ilmin hakikatinin ne olduğunu araştırmak olduğunu ifade eden düşünürümüz, elde ettiği bilgilere şüphe ile yaklaşarak ilmi hakikati araştırmanın önemini belirtmeye çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla ona göre kesin bilgi bilinen şeyin şüpheden arınmış olması ve kalbin de doğruluğuna inandığı bilgidir.[123] O, sahip olduğu sorgulayıcı yapısı gereği bilgiye şüphe ile yaklaştığı gibi bilgi kaynaklarına da şüphe ile yaklaşmıştır. Bu sebeple o, neye bilgi diyebileceğini merak ederek tecrübi bilgileri ve akla dayanan zorunlu bilgileri araştırmaya başlamıştır.[124] Bu araştırma sürecinde bilgi kaynaklarını kategorik olarak ele alarak incelemeye koyulur.

El İktisad fil İtikâd adlı eserinde Gazzâlî, asılları bilmenin yöntemlerinden bahsederken bilgi kaynaklarını; iç ve dış gözlemle elde edilen duyu bilgisi/hissiyat, mücerred akıl, mütevatir haber, kıyas, sem'iyyat şeklinde bir sınıflandırmaya gitmiştir.[125] *Risaletü Ledüniyye* adlı eserinde bilgi kaynaklarını sayarken dini ilimler ve akli ilimler şeklinde bir tasnife gittiğini görmekteyiz.[126] *Miyarul İlm (İlmin Ölçütü)* adlı eserinde yakînî önermeleri elde etme kaynakları açısından; akla dayalı önermeler, duyulara dayalı bilgiler, tecrübeye dayalı bilgiler, orta önerme sebebiyle bilinen önermeler, mütevatir haberler olmak üzere beş şekilde incelemiştir.[127] *Mihaku'n-Nazar* adlı eserinde kesin bilgi ve sağlam inancı idrak etmenin yollarını; Evveliyât (Temel Bilgiler), İç Müşahadeler (Müşahedât-ı Batıniyye), Mahsûsat-ı Zâhire (Duyu organlarından elde edilen bilgiler), Tecrübiyyat (Tecrübeden meydana gelen bilgiler), Malumat bi't-tevatür (Tevatür ile edinilen bilgiler), Vehmiyyât

---

123 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 579.

124 Ferhat Ağırman - Ahmed Türkmetin, *Kaygı*, "Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği", *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18 (Nisan 2012), 201.

125 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-İtikâd*, ed. Mustafâ Abdulcevvad İmrân (Kahire: Daru'l-Besâir, 2008), 108-111.

126 Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye* (Kahire: Dâru'l-Mektam, 2014), 38.

127 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*, ed. Hasan Hacak, çev. Ali Durusoy (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 252-262.

(Vehim ile elde edilen bilgiler), Meşhûrât (Herkesin ya da çoğunluğun bir bilgiyi kabul etmesi) şeklinde sıraladığı görülmektedir.[128]

Gazzâlî'nin doğru ve güvenilir bilgiyi elde etme çabası ve bilgiye şüphe ile yaklaşması aslında onun bilgi kaynaklarına ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla doğru ve güvenilir bir bilgi kaynağı olmadan gerçek bilgi elde etmek mümkün gözükmemektedir. Onun çeşitli eserlerinde elde ettiğimiz bilgilere göre doğru ve güvenilir bilgi elde etmek için bilgi kaynakları şu şekilde sıralamıştır: Evveliyât (Temel Bilgiler); duyu organları ve tahayyülden çıkan bilgiler olmaksızın saf akıldan çıkan bilgilerdir. İnsanın kendi varlığı hakkındaki bilgisi, ikinin birden çok olması gibi örnekler aklın varoluşuyla beraber akılda bulunan hükümlerdir. Hatta bu tarz bilgiler akılda teşekkül zamanına dair herhangi bir malumat bulunmamaktadır.[129] Bu tarz bilgileri meydana gelişini akıldan başkası kavrayamaz.[130] O, duyu organlarının verdiği bilgilere güvenilemeyeceğini irdeledikten sonra rüya hakeminin ortaya çıkıp evveliyat denilen saf akıldan çıkan bilgilerin doğruluk ve güvenirliliğinin sarsılabileceğini ifade eder. İnsanın rüyada iken gördüğü nice işlerin uyanıncaya kadar sürekli ve gerçek olduğu düşünülse de uyanmayla beraber rüyada görülen şeylerin herhangi bir temelinin olmadığı sonucuna vararak rüyanın doğru ve güvenilir bir bilgi kaynağı olmayacağı sonucuna varır.[131] Dolayısıyla o, evveliyât denilen zorunlu akli bilgilerin doğruluğu araştırma mevzusu yapılmamayı çünkü uğraşılmaması gereken mevzularla uğraşmak kişiyi asıl uğraşması gereken konulardan uzaklaştıracağını belirterek[132] gerçek bilgiyi araştırma serüveninde saf akıldan çıkan bilgilerin araştırma kaynağı yapılmaması gerektiğini belirtir.

İç Müşahadeler (Müşahedât-ı Batıniyye); insanın açlığı, susuzluğu, korkusu, sevinci gibi beş duyu organın hissedemediği içsel durumlardır. Bu içsel durumlar

---

[128] Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2016), 116-126.

[129] el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*, 116; Ebû Hamîd Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uşûl* (Cidde: Şirketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tabâat, 2012), 1/138-139.

[130] el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık,* 117; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uşûl*, 1/139.

[131] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 580.

[132] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 581.

duyu organlarıyla elde edilmediği gibi akılla da elde edilmezler. Bununla beraber bunlardan birçok kesin hüküm ortaya çıkmaktadır.[133]

Mahsûsat-ı Zâhire (duyu organlarından elde edilen bilgiler); karın beyaz, ayın yuvarlak, güneşin aydınlık olması gibi dışsal duyularla elde edilen bilgilerdir. Bu bilgiler çok açık olsa da duyu sahibinden kaynaklanan gözdeki aşırı uzaklık, yakınlık veya zayıflık sebebiyle duyu organlarıyla elde edilen bilgilerin kesin olmasına engel olur. Gölgeye bakıldığı zaman gölge hareketsiz gibi görünse de aklın onun hareketli olduğuna hükmetmesi, yıldızlara bakıldığı zaman yıldızlar hareketsiz gibi görünse de gerçekte hareket halinde olmaları gibi örnekler duyu organlarının yanılmasına örnek verilebilir.[134] Gazzâlî, bu noktada doğru ve güvenilir bilgi kaynaklarına ulaşmada önce duyu organlarının verdiği bilgi kaynaklarını sorgulamış ve neticede aklın verileriyle duyu organlarının verdiği bilgilerin güvenilir olmadığı sonucuna varmıştır.[135]

Tecrübiyyat (tecrübeden meydana gelen bilgiler); bir takım alışkanlıkların tekrarlanmasıyla ifade edilir.[136] Ateşin yakması, taşın yere doğru düşmesi, ateşin yukarı doğru yükselmesi gibi misaller tecrübe ile elde edilen bilgilerdir.[137] Gazzâlî, bu yargıları duyu algısından farklı görür. Çünkü münferit hadiselere dair sırf tikel gözlemden ziyade tümel yargıları ifade ederler. Tümellik sadece duyularla meydana getirilmez, bunun yerine insan aklıyla oluşturulmalıdır. Tecrübeye dayalı bu tür yargılar tek bir hadisenin duyu algımızda tekrar edilmesine dayanmak durumundadır.[138] Bu tür bilgilerin elde edilmesinde duyu organların bilgi elde etmesi, bu bilgilerin tecrübe edilmesi ve aklın tecrübe edilen bilgiler hakkında bir sonuca varması tecrübi bilgilerin denklemini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu tarz bilgiler de kesinlik ifade etmektedir.

---

133 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık,* 117; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/139.

134 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık,* 118; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/140.

135 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 580.

136 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık,* 118; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/141.

137 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık,* 119; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/141.

138 Frank Grıffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, çev. Halil İbrahim Üçer - Muhammed Fatih Kılıç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 331.

Malumat bi't-tevatür (tevatür ile edinilen bilgiler); Mekke'nin varlığı, İmam Şafi'nin varlığı, beş vakit namazın sayısı gibi bilgiler duyu organlarıyla elde edilen bilgiler olmayıp sadece bu bilgileri haber verenin sesi ile işitilmektedir. Bu tür bilgilerin doğru olup olmadığına akıl hükmeder. İşitme bu tür bilgiler için vasıtadır. Tevatür ile edinilen bilgiler tekrarlı olarak farklı zamanlarda birçok kişi tarafından duyulması da şarttır. Dolayısıyla bu tür bilgiler de kesinlik ifade eden güvenilir bilgilerdir.[139]

Vehmiyyât (vehim ile elde edilen bilgiler); her varlık yönüne işaret etmesi gerekir. Mevcudun âleme bitişik, ayrı, dâhil ve hariç olmaması gibi muhal bir yapıya sahip olması vehmi bir bilgidir.[140] O, bu tür bilgilere itibar edilmeyeceğini belirttiği gibi inançsal bilgilere ulaşma noktasında kayda değer bulmamıştır.

Meşhûrât (herkesin ya da çoğunluğun bir bilgiyi kabul etmesi); bu bilgiler ya herkesin ya çoğunluğun ya da faziletli grupların şahitlik etmesi sebebiyle doğrulanmayı gerektiren övülmüş görüşlerdir. Yalanın çirkin olması, küfranı nimetin çirkin olması, nimet verene şükretmenin güzel olması gibi bilgiler doğrulanmayı gerektiren misaller olduğu için meşhurattan sayılmıştır.[141] Bu sebeple Gazzâlî, bu tür bilgilerin doğruluk ve yanlışlıkta müsavi olmalarından dolayı kesin bilgi ifade etmediğini bildirmiştir.[142] O, yukarıda zikrettiğimiz bilgi kaynakları dışında dinsel tecrübeye dayanan ve kelamcılar arasında nesnel bilgi kaynakları olarak kabul edilmeyen ilham, keşf gibi yolları da bilgi kaynakları arasında saymıştır.

Gazzâlî, rabbani öğrenimin vahiy ve ilham olmak üzere iki şekilde vuku bulacağını belirtir. İlham vahyin eseridir. Gaybî durum vahiyde açık bir şekilde ortaya konulurken ilhamda ise örtülü bir şekilde ortaya konulmaktadır. İlham vahye nispetle daha aşağıda ve daha zayıftır. Rüyaya göre ise daha kuvvetlidir. İlham ile elde edilen bilgi saf, temiz, ince kalplere gayb kandilinden gelen ışık gibi olduğunu

---

139 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*, 121; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/144.

140 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*, 122; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/145.

141 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*, 126; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/150.

142 el-Gazzâlî, *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*, 126; el-Gazzâlî, *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*, 1/154.

belirtmiştir.[143] O, sezgiyi de bilgi elde etme kaynakları arasında saymaktadır. Ancak sezgi ile elde edilen bilgiler tecrübi bilgiler olduğundan bu tür bilgileri kanıtlamanın ve başkasına öğretmenin mümkün olmayacağını ifade etmiştir.[144]

Gazzâlî, şüphe krizinden kurtuluşunu; vicdanını eski sağlıklı haline kavuşmasını birtakım deliller ve güzel sözleri sıralamak yoluyla kurtulmadığını, Allah'ın gönlüne akıtmış olduğu bir nur sayesinde bu amansız şüphe hastalığından kurtulduğunu ifade etmesi[145] sezgisel bilgiyi bilgi elde etme kaynakları arasında kabul ettiği anlaşılmaktadır. Ancak o, burada sezgi kavramını kullanmayıp, Allah'ın gönlüne akıtmış olduğu nur ifadesi, sezgi kavramıyla birebir uyuşmaktadır. Bu kaynaktan gelen bilgilerin Allah'tan doğrudan ve ani olarak gelmesi sezginin özellikleri arasında sayılmıştır. Dolayısıyla bu sezgi halini yaşayan kişiden kaynaklanmayıp Allah'tan geldiği için düşünürümüzün sezgisi Tanrısal sezgi olarak da anlaşılmıştır.[146] Onun doğru ve güvenilir bilgiyi arayış serüveni, onu vahyi bilgi ve sezgisel bilgiyi güvenilir bilgi olarak görmesini sağlamıştır.[147]

Sezgi ve ilham yoluyla gayba muttali olunabileceğinden bahseden mütefekkirimiz, gelecek hakkında birçok bilgiye sahip olunabileceği noktasında Müslüman dünyada yanlış algılanmıştır. Kanaatimizce onun bahsettiği gayb Allah'ın bilgisi dâhilinde olan mutlak gayb olmayıp, gerçek bilginin hakikatini araştırma, inceleme serüveni ekseninde geçirdiği dini tecrübe ile ilgilidir. Çünkü gaybın anahtarlarının Allah'ın elinde olması ve gaybı bir tek onun bilmesi[148] bu durumun kanıtıdır. Mütefekkirimiz, ilham ve sezgiyle geçirdiği dini tecrübeyi Müslümanların genelini kapsayacak şekilde hükümler ortaya koymaması da bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Dolayısıyla o, doğru ve güvenilir bilgi kaynaklarına ulaşma noktasında bilgi kaynaklarını sorgulayarak çeşitli kategorilere ayırdıktan sonra sezgi ve ilham yoluyla gayba ulaşabileceğini ifade etse de onun buradaki düşüncesinden kasıt dini tecrübe alanı olduğunu ifade edebiliriz.

---

143 Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye,* 53.

144 el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü),* 2013, 260.

145 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 581.

146 Ömür Karslı, "Gazali'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu = The Meaning, Position and Limit Problem of Intuition in Al-Ghazali", *The Journal of Academic Social Science Studies* 62 (2017), 506.

147 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 581.

148 el-En'âm 6/59.

2.1.2. Gazzâlî'nin Gaybi Konulara Yaklaşımı

İnsan cüzi bir bilgiye sahip olduğundan gayb hakkında dolaylı olarak bilgi edinebilir. Fizikötesi âlemle ilgili durumları akıl ve tecrübe yoluyla idrak edemez. Herhangi bir şeye benzemekten ve cisimler gibi yer kaplamaktan münezzeh olan Allah'ın zatı olmadan diğer eylemleri dolaylı olarak düşünülebilir. Cüzi bir irade ile gayb kapsamına giren meselelerin tamamen anlaşılabileceğini iddia etmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu noktada gaybî meselelerin doğrudan anlaşılması mümkün gözükmemektedir.[149] Gazzâlî, Kur'an'ın gözle görülen her şeyi şehâdet, gözle görülmeyen her şeyi de gayb ve melekût âlemi şeklinde nitelendirdiğini ifade eder. Hz. İbrahim'e kesin inananlardan olması için göklerdeki ve yerlerdeki düzeni göstermesi[150] En'âm suresi 75. ayetinde geçen göklerdeki ve yerlerdeki düzenin İbrahim'e gösterilmesinden maksat gözle görülmeyen âlemdir. Allah Teâlâ'nın gayb ve şehadeti bildiğini, onun ilmini kimsenin ihata edemediğini ifade ederek gaybı bilenin sadece Allah olduğunu ifade etmiş olup Allah'ın resulleri içerisinde dilediği kimselere gaybı bildirebileceğini belirtmiştir.[151]

Gazzâlî, âlemi; şehâdet (mülk) ve gayb (melekût) âlemi şeklinde iki şekilde kategorize etmektedir. Gayb âlemi Allah'ın iradesi ile kurulmuş değişmesi söz konusu olmayan, düşünmekle idrak edilebilen hakikat dünyası olarak vasıflandırmıştır. O, melekût âlemini gayb âlemi şeklinde nitelendirmesinin sebebini insanlardan gayb olmasına, hissi âleme ise şehadet âlemi denmesini, bu âlemin herkes tarafından görülmesine bağlamaktadır.[152] Bununla birlikte duyu organlarının veya aklın gaybî meselelerin anlaşılmasında tek başına herhangi bir etkiye sahip olmadığını belirtmiştir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi duyu organları, bir konuda kesin bilgiyi ortaya koymada yanılabilecekleri gibi akıl da yanılabilir. Ancak gaybî meseleler duyu organlarının müşâhadesi, aklın idraki; Kur'an ve sünnetin perspektifiyle dolaylı olarak anlaşılabilir. O, her ne kadar sezgi, ilham, keşf gibi

---

[149] Sadık Türker, "Gazzâlî Felsefesi Üzerine Bazi Tespitler: Psikoloji, Salt Akil ve Metafizik", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 20 (Ekim 2011), 74.

[150] el-En'âm 6/75.

[151] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011), 9/297.

[152] Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzâlî Metafiziğinin Karşılaştırılması*, 207.

tecrübi yollardan gayba ulaşılabileceğini ifade etse de onun kastettiği gayb Allah'ın bilgisine dâhil olan mutlak gayb olmayıp daha çok dinin tecrübi sahası ile ilgili olduğu kanaatindeyiz.

Nitekim o, filozofları sınırlı bilgileriyle gaybi konularda kati hükümler vermelerini, insan aklının idrak alanı dışına çıkmak olarak değerlendirerek gaybi mevzularda akla sınır çizdiği anlaşılmaktadır. Çünkü o, gaybi konuları aklın değil inancın konusu olarak görür.[153] Bu sebeple o filozofları yeniden diriliş, ruhların bedenlere gönderilişi, cehennemin cismen varlığını, cenneti, hurileri ve gayb ile ilgili diğer mevzularda eleştirerek[154] bazı konularda küfre düştüklerini dile getirmesinin temelinde kanaatimizce filozofların ilahiyat ve sem'iyyât gibi gayb ile ilgili meselelerde tevil metodunu sınırsızca kullanmaları olmuştur.

Tehâfütü'l-felâsife adlı eserinde ilâhiyyât ile ilgili meselelerin anlaşılmasında aklı yeterli bulmadığı için Müslümanların bu konularda dini açıklamaları kabul etmelerinin gerekli olduğunu belirtmiştir.[155]

Bununla beraber o, tevil edilebilecek ve edilemeyecek olan mevzuları ayırmıştır. Kur'an'da teşbih ayetleri ve ilahi sıfatlar gibi avamın anlayış düzeyinin üzerinde olan bir takım ayetlerin tevil edilebilirken cennet ve cehennem gibi gayb mevzusuna giren meselelerin tevil edilemeyeceğini belirtmiştir. Bunun gerekçesini tevilin Arap adetlerinde istiare sanatında kullanılmış olduğuna, cennet ve cehennem gibi gaybî mevzularda kullanılamayacağına bağlamıştır. Çünkü gaybî meseleler tevile ihtiyaç duymayacak derecede açık ve nettir. Akli deliller bu sahada kesin hüküm ortaya koyamayacağından ayetlerin zahirine göre hareket etmeyi daha doğru bulmuştur.[156] Gazzâlî, filozofları tekfir etmesinin nedeni onların gayb ile ilgili yaklaşımlarının Kur'an'ın bu konudaki açıklamalarına ters düşmeleri ve peygamberleri yalanlamadır. Kur'an'ın açıklamalarına ters olmayan ve

---

[153] Hasan Ayık, "Gazali'nin Felsefe Eleştirisi Üzerine", *Manas Din Bilimleri Dergisi* II/1 (2023), 16.

[154] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, ed. Süleyman Dünya (Kahire: Dâru'l Meârif, 1966), 282.

[155] Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1996), 13/499.

[156] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 292-293.

peygamberleri yalanlama anlamı taşımayan diğer meselelerde ise filozofların görüşlerinin bidat sayılacağını ifade etmiştir.[157]

Bütün bunlar Onun gaybî meselelerde Kur'an'ın ve Peygamberin çizgisinden dışarı çıkmadığını göstermekle beraber gayba yaklaşımı daha önce ifade ettiğimiz gibi sezgisel bir karaktere sahip olup kişisel tecrübelere dayanan ve başkalarını sorumluluk altında bırakmayan bir karaktere sahiptir. Onun bu tecrübeleri yanlış anlaşılıp yanlış yorumlanmıştır. O, hiçbir surette gaybî konulara mutlak anlamda sübjektif biçimde yaklaşmamıştır. Çünkü bu alan Allah bilgisini oluşturduğundan mutlak anlamda bilinebilir olduğunu iddia etmek büyük bir yanılgıdır.

2.1.3. Gazzâlî'ye Göre Gaybın Bilinme Keyfiyeti

Gazzâlî, insanın maddi bir yapıya sahip olması sebebiyle gayb âleminin insana gizlendiğini ifade ederek insana gizli/gayb olan şeylerin beş duyu organlarıyla bilinmesi imkânsız olan şeyler olduğunu belirtmiştir. Gayb âlemine kalp aydınlığına ve zekâ kuvvetine sahip olan bazı kimselerin ulaşacağını ve dolayısıyla başta peygamberler olmak üzere ilahi hikmete sahip olanların bileceğini belirtmiştir.[158] Onun varlıkları duyulur/mahsus olan ve zât açısından hakkında doğrudan bilgi elde edilmeyip akıl yürütme metoduyla bilinen varlıklar olmak üzere iki kategoride incelediğini görmekteyiz. Birincisi beş duyu organı ile elde edilen yani varlığı duyu organlarında mevcut idrak gücüne konu olacağını, diğerinin ise mevcutların bir kısmının duyuların idrak edemediği fakat etki ve sonuçlarına bakılarak bir tür akıl yürütme yoluyla mevcudiyetine dair yakînî bir bilgi elde edilebileceğini belirtir.[159] Dolayısıyla o, duyu ve tahayyül ile hakkında bilgi edinilmeyenin hakikatinin olmadığını zannetmenin yanlış olduğunu belirterek, kudret ve ilim sahibi olan varlığın fiilleri üzerinde düşünmekle onun aşkın ve duyu organlarına konu olmaktan münezzeh bir varlık olduğunu ifade etmiştir.[160]

Gazzâlî, aklın ve duyu organlarının idrak alanlarından bahsettikten sonra akıl evresinin üstünde nübüvvet gözünden söz etmektedir. Nitekim ona göre insan bu göz ile gaybı, ileride olacakları ve aklın kavramaktan aciz olduğu diğer birçok şeye de

---

[157] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 308-309.

[158] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 54.

[159] el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*, 2013, 78.

[160] el-Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*, 2013, 79.

vakıftır.[161] Şu halde o, *Tehafütül felasife* adlı eserinde ilahiyat ve ahiret ile ilgili meselelerin akıl ile değil şeriatla anlaşılabileceğinin altını çizerek bu hususlarda aklın yetersiz kaldığını belirtir.[162] O, gaybî meselelerde duyu organlarını ve aklı yeterli bulmayarak keşf ve ilhamla bu konular hakkında bilgi edinilebileceğini ifade eder.[163]

Gazzâlî, kalbin zemmedilen kötülüklerden temizlenmesiyle kalpte zuhur eden keşf yoluyla dünya ve ahiret ahvaline dair birçok bilgiye ulaşabileceğini açıkça ifade eder.[164] Dolayısıyla keşf yoluyla aklın ve duyu organların erişemediği bilgilere ulaşabileceğini savunsa da bu yolla elde edilen bilgiler sahibinden başkasını sorumluluk altına sokamaz.[165] Çünkü bu tarz bilgiler sahibi açısından her ne kadar hakikat ifade etse de sahibinden başkası için sübjektif bilgi olmaktan öteye gidemez.

Kelâmcıların çoğu, sûfiyyenin bilgi elde etme yöntemi olan keşf ve ilhamı, bilgiyi elde etme aracı olarak görmemişlerdir. Nitekim ilhamın herkesçe kullanılması ve kontrol edilmesi mümkün değildir. Bunun yanı sıra peygamberler dışında keşf ve ilham sahibi kişiler ma'sûm olmadığından herkesçe kabul edilmiş bir bilgi kaynağı değildir. Kelamcılardan Gazzâlî ve Amidî gibi düşünürler, keşf ve ilham yolu ile kesin bilgiler elde edilebileceğini savunmuşlardır.[166]

Keşf ve ilham yöntemiyle gaybî/fizikötesi alanla ilgili birtakım bilgilerin alındığı bir yol olarak algılamak yerine dini bir tecrübe olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Sübjektif bir yönü olan keşf ve ilhamı tamamen reddetmek insanın dini tecrübesini pozitivist anlamda sınırlandırmak anlamına gelecektir.[167] Nitekim kelam ilminde gayb âlemine dair meselelerde objektif bilgi kaynakları dışında keşf ve ilham gibi herhangi bir yöntemle bilgi elde etmek mümkün gözükmemektedir. Gayb âlemi duyu organları ve akıl ile kabul edilebilir olsa da bu alanla ilgili en doğru bilgiyi vahiy ile elde edilebileceğini söylemek mümkündür. Fiziki âlemle ilgili birçok konuda ihtilafın yaşanması, vahiy olmadan gayb âleminin anlaşılmayacağını

---

161 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 599.

162 Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 287.

163 Bedriye Reis, "Gazâlî'ye Göre Bir Bilgi Kaynaği Olarak Marifet", *Dergiabant* 5/9 (15 Haziran 2017), 5.

164 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 1/76.

165 Hüsamettin Erdem, "Gazali'de Bilgi Meselesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 295.

166 A. Saim Klavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 478.

167 Tokat, "Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak 'Ayrıcalıklı Bilgi'", 392-393.

ortaya koymaktadır. Bu alanda istidlal metoduyla bilgi elde etmek mümkün olsa da bu bilginin mecâzi olup zandan öteye gidemeyeceği açıktır.[168]

Zannî bilgiler akaid ile ilgili mevzularda muteber olmadığı ve İslâm âlimlerinin bu konuda görüş birliği içerisinde olduğu bilinmektedir.[169] Öte yandan gayb ile alakalı olan konuların zannî bilgilerden uzak vahye dayalı olması gerekmektedir. Bu sebeple kelam ilminde akaid ilminin mevzusu olan gayb âleminin sadece akıl ile anlaşılabileceğini kabul etmek akaid açısından doğru görülmemiştir.[170]

Sonuç olarak gaybî bilgiye ulaşmada vahiy en temel kaynaktır. Peygamberlere has olan nübüvvet gerçekliğiyle gayba dair verilen bilgilerin vahiyle aynı değere sahip olduğu kanaatindeyiz. Nübüvvet dışında keşf ve ilham gibi objektif olmayan ve kişisel tecrübe alanına giren bir takım yollarla gayba muttali olunabileceğini ifade etmek isabetli değildir. Nitekim kelamcıların çoğunluğu keşf ve ilham yoluyla kesin bilgi elde edilemeyeceğini ifade etmişlerdir. Ancak keşf ve ilham gibi kişisel tecrübeleri tamamen reddetmek de doğru değildir. Gayb gibi hassas bir mevzunun sübjektif kanallarla bilinebileceğini söylemek toplumda inançsal istismarlara yol açması kaçınılmaz olacaktır. Bu anlamda mutlak gaybı kişisel tecrübenin bir parçası olan keşf ve ilham ile karıştırmamak gerekir.

2.2. Gazzâlî'ye Göre Gaybi Konu Ve Varlıklar

2.2.1. Allah

Bütün bu âlemi var eden sonsuz güç ve kudret sahibi olan Allah'ın varlığı insanoğlu tarafından sürekli merak edilen bir konu olmuştur. İnsan kendi varlığını bilmek ve anlamlandırmaya çalışmak istediği gibi kendisini var eden yüce Allah'ın varlığını da anlama çabasına girişerek her şeyin varlık sebebi olan Allah'a teslim olma ve onu tanıma duygusunu her daim içinde taşımıştır. İnsan gayb ve gaybın sahibi olan Allah'a korku ve ümitle bağlanarak, ibadet ve kurbanlarla bu bağlılığını ispatlamaya çalışmıştır. Şu halde yaratıcı fikri insanlığın başlangıcından günümüze

---

[168] Gün, *Kelâm İlminde Gayb Âlemi*, 125.

[169] H. Yunus Apaydın, "Zan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/122.

[170] Gün, *Kelâm İlminde Gayb Âlemi*, 125.

dek insanoğlunun en çok merak ettiği ve anlamaya çalıştığı konuların başında yer almıştır.[171]

İlahiyâtçılar, Allah'ın varlığını, konunun özelliği üzerinde durarak ispat etmenin imkân dâhilinde olup olmadığını tartışarak açıklığa kavuşturmaya çalışmışlardır. Kur'an'ı Kerîm, O'nun zâhir olduğunu söylemekle birlikte bâtın olduğunu da dile getirmiştir. O, tabiatta yarattığı eserleriyle zâhir, zâtının beş duyu organlarımızla idrak etmeme açısından da gaybdır.[172]

Şu halde yüce Allah, yarattığı eserleriyle göründüğü gibi zâtının idrak edilmemesi açısından da gizli ve gayb olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî, yüce Allah'ın varlığının insan için gayb olduğunu onunla ilgili yaptığı açıklamalarda anlamamız mümkündür. Şimdi onun bu hususta ortaya koyduğu açıklamaları görelim.

O, her hâdis olanın bir sebebe muhtaç olduğunu, Allah dışındaki tüm varlıkların hadis olduğunu belirtir. Bununla birlikte o, var olan her şeyin mekânda yer kaplayan veya yer kaplamayan şeklinde bir ayırıma giderek, mekânda yer kaplayan her varlığı ise birleşik, değilse cevher-i ferd, bir başkasına birleştiğinde ise cisim olarak isimlendirdiğini ifade etmiştir. Mekânda yer kaplamayan şeyin varlığı bir cisme bağlı ise araz; hiçbir şeye bağlı değilse yüce olan ve hiçbir şeye ihtiyaç duymayan "Allah" olarak isimlendirileceğini belirtir.[173]

Bununla birlikte o, âlemin varlığı için kabul edilen sebebin kadîm olduğunu iddia etmektedir. Ona göre eğer bu sebep hâdis olsaydı o da başka bir sebebe ihtiyaç duyardı. Bu sebep de başkasına muhtaç olmayı gerektireceğinden durum sonsuza kadar devam ederdi ki, bu imkânsızdır veya bu zincir kadim olan bir varlıkta durur işte Gazzâlî'nin bahsettiği, âlemin yaratıcısı olan Allah'tır. Yine o, Allah'ın bâkî olduğunu belirterek,[174] altı yönden herhangi birine tahsis olunmayacağını[175] ve onun arşın üstünde kurulmaktan münezzeh olduğunu beyan etmiştir. Ona göre cisim üzerine yerleşen ve oraya kurulan her varlık zorunlu olarak belirli bir ölçü ile

---

171 Gün, *Kelâm İlminde Gayb Âlemi*, 23.

172 Bekir Topaloğlu, "Allah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/474.

173 *İtikadda Orta Yol*, 37.

174 *İtikadda Orta Yol*, 46.

175 *İtikadda Orta Yol*, 51.

belirlenmiş olur ki[176] aşkın bir varlık olan Allah'ın bu şekilde belirlenmesi uygun olmaz.

Gazzâlî, Mu'tezile mezhebinin aksine yüce Allah'ın ahirette görüleceğini[177] ve görmenin bir tür idrak olduğunu ifade ederek aynı zamanda bu eylemin bir kemâl olduğunu ve hayal edilene nispetle gözdeki açıklığın (keşf) artması olduğunu ifade etmiştir.[178] Bunun yanı sıra o, Allah'ın zâtı ve sıfatları ile kudret, ilim, aşk, görme, hayal gibi belli bir miktarı ve rengi olmayan, sureti bulunmayan tüm şeylerin bilinen ancak hayal edilmeyen konular olduğunu belirterek, bunları bilmenin bir tür idrâk olacağını ifade etmiştir.[179] Gazzâlî, insanların zor bir eğitim sürecinden geçtikten veya kalbi arındırma/saflaştırma gibi hazırlıkları geçirdikten sonra gaybî bir varlık olan Allah'ın idrak edebileceğine inanır.[180] Nitekim onun bu hususta ki görüşünü gaybî bir varlık olan Allah'ı mutlak anlamda idrak edilmeyeceğini ifade ederek onun bu tutumunun dini tecrübe olduğunu belirtmiştik.

Gazzâlî, Allah'ın bir olması ile kastedilen anlamın onun niceliğinin sınırının ve miktarının olmaması olduğunu belirttikten sonra onun bir denginin de olmadığını belirtir. Şayet onun bir ortağı kabul edilirse bu ortak tüm yönlerden ona ortak olur ya da mertebece ondan yüksekte veya aşağıda bulunur ki bunların tümünü[181] her şeyden münezzeh olan yüce Allah'a isnat etmenin doğru olmayacağını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak yüce Allah'ın, bir yaratıcının sahip olması gereken; yarattığı varlıklara benzemeyip noksan sıfatlardan münezzeh olması, ezeli ve ebedi olması, bir olması, herhangi bir cihete muhtaç olmaması gibi özellikler onun aynı zamanda gaybi bir varlık olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü sınırlı bir kavrayışa sahip olan insanın bütün bu özelliklere sahip olan bir varlığı kemiyet ve keyfiyet açısından bilmesi mümkün değildir. Gazzâlî'nin yüce Allah hakkında yaptığı bütün tanımlar, onun aşkın bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. Onun varlığı, her ne kadar yarattığı eserlerle bilinse de keyfiyeti doğrudan bilinemeyeceğinden gaybi varlıkların kapsamına girmektedir. Kelam ilminin en temel konusunu teşkil eden yüce Allah'ın

---

176 *İtikadda Orta Yol*, 58.

177 *İtikadda Orta Yol*, 64.

178 *İtikadda Orta Yol*, 69.

179 *İtikadda Orta Yol*, 70.

180 Grıffel, *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*, 417.

181 *İtikadda Orta Yol*, 74.

gaybî bir varlık olması ile ilgi olarak birkaç paragrafla yetinmek doğru değildir. Esasen bu konu daha detaylı ve müstakil bir şekilde ele alınıp incelenmesi gerekse de biz bu mevzuya kısaca değinmeye çalıştık.

2.2.2. Melek

Melek kelimesinin birçok dilde "göndermek" anlamında "haberci, elçi; güçlü kuvvetli, tasarrufta bulunan, yöneten" manalarına geldiği belirtilmiştir. İslâm gibi çeşitli semavi dinlerde tanrı ile insan arasında ilişki kurma fonksiyonunu yerine getiren aracılar olarak görülmüştür.[182] İslâm inancında meleklere iman, iman esasları arasında önemli bir konuma sahip olup,[183] duyularla algılanamayan ve birbirinden farklı suretlere girebilen nurani varlıklar olup,[184] mahiyetleri hakkında birbirinden farklı görüş ve düşünceler ileri sürülmüştür. Ancak ileri sürülen bu düşüncelerin çoğunluğu onların nurani ve ruhani birer varlık olduğu yönündedir.[185]

Dolayısıyla meleklerin nurani ve ruhani birer varlık olduğunu Allah ile insan arasında aracılık yaparak ilahi bilgileri insanlara ulaştıran ve çeşitli görevleri bulunan gaybî varlıklar olduğunu söyleyebiliriz.

Gazzâlî'ye göre melek, Allah'ın yaratmış olduğu öyle bir varlıktır ki şanı hayrı yerine getirmek, ilmi ifade etmek, hakkı keşfetmek, hayrı vadetmek, iyi şeyleri emretmek olan bir varlıktır. Allah, meleği bu amaç için yaratmış ve insanlara musahhar kılmıştır.[186] Bu ifadelerden hareketle Allah'ın melekleri iyiliğin temsilcileri olarak nitelendirdiği anlaşılmaktadır.

O, *el-Erbaîn* adlı eserinde; yer melekleri (el-arziyye), gök melekleri (es-semâviyye) ve Allah'a yakın bulunan (mukarrebûn) melekler olmak üzere onların ontolojik olarak üç farklı mertebesinden bahseder. O, mukarrebûn meleklerin bütün nazarlarını Allah'ın rubûbiyet makamının cemâl sıfatını ve özellikle de onun vechini düşünmeye tahsis ettiklerini, onların sonsuzluk yurdunda ebedi olduklarını zira

---

182 Ali Erbaş, "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/37.

183 A. Arslan Aydın, "Melekler ve İslâm Akîdesindeki Yeri", *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 5/11 (Kasım 1966), 301.

184 M. Sait Özervarlı, "Melek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/40.

185 Durmuş Özbek, "Bugünkü Semâvî ve İlâhî Kitaplarda Melekler ve Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990), 303.

186 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/98.

mülahaza ettikleri şeyin Allah'ın ebedi vechi olduğunu diğer meleklerin ise fani olduklarını belirtir.[187] Benzer tasnifi *İhya* adlı eserinde; yer melekleri (el-arziyye), gök melekleri (es-semâviyye) ve arşın taşıyıcısı (hamele-i arş) melekler şeklinde de yapmaktadır.[188] Meleklerin insanlardan farklı özelliklere sahip olduğunu vurgulamaya çalışan Gazzâlî, onların tamamının Allah'ın kulları olduğunu, ona ibadet etmekten yüz çeviremeyeceklerini, ona ibadet etmekten bıkıp usanmayacaklarını ve gece gündüz sürekli onu tesbih edeceklerini vurgular. Bununla beraber peygamberlerin melekler vasıtasıyla Allah'tan vahiy alıp insanlara ulaştıracaklarını belirtir.[189]

Gazzâlî, akli lezzetlerin cismani lezzetlerden üstün olduğunu açıklarken meleklerin yırtıcı hayvanlardan ve domuzlardan üstün olduğunu ifade etmiştir. Çünkü meleklerde cinsel birleşme ve yemek yeme gibi bedene ait lezzetler yoktur. Onlarda eşyanın hakikatine vakıf olmak ve Allah'ın kendisine tahsis ettiği cemal ve kemal sıfatlarının bilincine varmanın zevk ve lezzeti vardır. Onların Allah'a mekân ve varlık sıralaması açısından herhangi bir yakınlıklarının olmadığını belirtir.[190] Gazzâlî, beşeri ruhların meleklerin ruhlarına nispetle, âlem kadar olan büyük bir ateşe göre kandiller kadar olduğunu ve meleklerin ruhlarının her biri birbirine benzer olmayıp kendi mertebesinde biricik ve bir düzen içerisinde olduğunu ifade eder. Ona göre meleklerin ruhları beşeri ruhlar gibi tek bir mertebede bir araya gelmemekle beraber meleklerden her biri ayrı bir türdür. O, meleklerin bu özelliklerinin Sâffât suresi 164 ve 165. ayetlerde geçen; meleklerden her birinin ayrı bir makamının bulunması ve onların saflar halinde durması,[191] onlardan her birinin türsel olarak farklı özelliklere sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[192] Yine Gazzâlî; melek, cin ve şeytanların tür ve hakikat açısından birbirinden farklı olduğunu ifade etmek için bir takım örneklerle izah etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

---

[187] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn* (Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1988), 172-173.

[188] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 7/398.

[189] el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*, 15.

[190] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 283-284.

[191] es-Sâffât 37/164-165.

[192] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 389-390.

Şöyle ki; melek, cin ve şeytanların kendi başlarına var olan cevherler olarak ifade etmiştir. Kudret, ilim ve renk de başkasının varlığıyla var olan ve birbirinden farklı arazlardır. Melek ve cin arasındaki farklılık insan ile at arasında türsel açıdan mı veya nakıs ve kâmil insan arasındaki farklılıkta olduğu gibi arazla alakalı bir farklılık olup olmadığı bilinmez. Türü farklı olan melek ve şeytan arasındaki farklılık arazlardadır. [193]

Sonuç olarak gaybın bir unsuru olan melekler, sahip olduğu özellikler itibariyle insandan farklı bir yapıya sahiptir. İnsan şekline girmek veya peygamberlere görülmek dışında herhangi bir insanın gözle göremeyeceği gaybî varlıklar olduğu için asli halleriyle gözle görülebileceğini iddia etmek büyük bir yanılgıdır. Melekler bazı durumlarda insan şekline bürünerek hem peygamberlere hem de insanlara görünebilir. Nitekim Cibril hadisinde geçen, insan şekline bürünerek peygamberimize bir takım sorular soran Cebrail (a.s) bu durumun kanıtıdır. Ancak asli hüviyetleriyle görülmesi mümkün olsa da peygamberler dışında gören olmamıştır. Şu halde meleklerin asli hüviyeti peygamber dışındaki diğer kişiler için gaybdır.

2.2.3. Ruh

Sözlükte "gitmek, geçmek; havanın rüzgarlı olması; bir şeyin geniş ve ferah olması" anlamında, revh kökünden türemiş Arapça bir isim olup hususen "canlılarda hayatı sağlayan temel unsur" olarak tanımlanmıştır.[194] Şunu da belirtmek gerekir ki ruh kavramının terim anlamının tespitini yapmak hayli zordur. Çünkü tarihi süreç içerisinde bu hususla ilgili birçok tarif ve anlayış ortaya çıkmıştır.[195] Ancak Allah (c.c), ruhun kendisinin emrinde olduğunu, insana bu konuda çok az bilgi verdiğini, İsrâ sûresi 85. ayette belirterek ruhun gaybî yönüne işaret etmektedir. Dolayısıyla gaybî bir kavram olan ruh hakkında kesin bir sınır belirlemek hayli zordur.

Nitekim Gazzâlî, ruhun nitelendirmesinin yapılamayacağını çünkü ruhun sahibi olan Allah'ın, ruhu vasıflandırmaya ruhsat vermediğini ve ruhu Allah'ın

---

[193] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 368.

[194] Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 35/187.

[195] Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkī et-Tehânevî, *Keşşâfü Istilâhâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, ed. Refik Acm - Ali Dehruc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), 877.

sırlarından bir sır olduğunu belirterek aklın rabbani bir emir olan ruh hususunda nitelendirmeye güç yetiremeyeceğini bildirmiştir.[196] O, cedel ilmi ile tanınan kelamcıların ruh ile cisim arasında letafet ve kesafet dışında fark görmediklerini, bazılarının ruhu araz olarak gördüklerini diğer bazılarının ise kanı ruh olarak gördüklerini dile getirmiştir. O, bu kişilerin bu hususta eksik görüş ve kanaatleriyle yetindiklerini dile getirerek[197] onların ruhu kâmil anlamda tarif edemediklerini vurgulamaya çalıştığı görülmektedir.

Gazzâlî ve diğer birçok âlimin anlayışı çerçevesinde ruh şu şekilde tarif edilmiştir: "*Ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikat*."[198] Gazzâlî, başta olmak üzere bazı mutasavvıf ve filozoflar ruh konusunu kalp, nefs ve akıl kavramlarıyla birlikte ele almıştır. Akıl hariç bu kavramları daha çok aynı anlamda kullandıysa da her bir kavramın genel olarak iki anlama geldiğini birçok eserinde açıkladığı anlaşılmaktadır.[199] O, insanın iki şeyden yaratıldığını ifade etmiştir. İlki cisimdir. İkincisi ise aydınlık olan, idrak eden, hareket ettiren, organları ve cismi tamamlayan tekil ruhtur.[200] Dolayısıyla o, insanın sadece cisimden ibaret olmadığını aynı zamanda insanın idrak eden ve bilen bir varlık olan ruhun insanın temel yapı taşı olduğunu belirtmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Gazzali, psikoloji ile ilgili bilgilerin dine aykırı bir tarafı olmadığını, bu bilgileri kullanmanın bir sakıncasının olmadığını ifade etmiştir. Çünkü ona göre bu bilgiler gaybi olmayıp gözlem yoluyla bilinen gerçeklerdir.[201] Canlı varlıklar ve özellikle de insan ile ilgili incelemeleri psikoloji ilminde önemli bir yer tutmaktadır. O, hemen hemen her kitabında ruhu ve ruhla ilişkili çeşitli konuları incelemiş ve bu meselelere dair çözüm yolları ortaya koymuştur. Nitekim onun ruh anlayışı; metafizik/gayb anlayışına temel oluşturmaktadır.[202] O, ruhun sübutu hususunda delile muhtaç olduğunu belirtir. Ardından şeri hitabın tamamının yokluğa değil

---

196 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 7/380.

197 Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, 32.

198 Yavuz, "Ruh", 35/187.

199 Mustafa Akçay, "Gazzâli'de Ruh Tasavvuru", *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 101.

200 Gazzâlî, *er-Risâletü'l-Ledünniyye*, 30.

201 Hayati Hökelekli, "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIX/3 [Din Psikolojisi Özel Sayısı] (2006), 410.

202 Bolay, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, 168.

varlığa yönelik olduğunu ifade ederek ruhu ispat etmek için şöyle bir delil öne sürmüştür; cisimlerin tamamı cisim olmakta ortak olduğunu ve cisimlerin üç boyutunun bulunduğunu ifade etmiştir. Ancak cisimlerin hareket ve idrak hususunda ayrıldıklarını belirtmiştir. Şayet cisimlerin hareket etmesindeki sebep cisim olmak olmuş olsaydı o takdirde bütün cisimlerin hareketli olmaları gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü bir nevi için gerekli olan şey bütün için de gerekli olurdu. Dolayısıyla cisimlerin hareketlerine cisim olmaları dışında fiil için başka bir sebep aranacaksa o sebebin ruh olduğunu ifade etmiştir.[203] O, ruhun varlığını ispat ettikten sonra ruhu: nebatî ruh, hayvanî ruh ve insanî ruh olmak üzere üç kısma ayırmıştır.[204]

Nebati ruh: Bu ruh çeşidine tabiî ruh da denilmiştir. Bitkilerde beslenme, büyüme, çoğalma gibi bir takım şuursuz hareketler yapan ruhtur. İnsanlar ve hayvanlar nebati ruhun özelliklerine sahip olmak hususunda bitkilerle müşterektirler. Hayvani ruh: "Cismani kalp" olarak da bilinen bu ruh latif bir cisimden oluşmaktadır. Bu ruhun bedenle ilişkisi yanan lamba gibidir. Nitekim burada hayat, lamba; kan, bu lambanın yağı; duyular ve hareket, lambanın ışığı; şehvet, lambanın sıcaklığı; öfke, dumanı; gıdaları arzulayan kuvvetler; lambanın hizmetçi, bekçisi ve vekiline benzetilmiştir. İnsanî ruh: Gazzâlî, bu ruha "er-ruhu'n-natıka, en-nefsu'n-natıka, er-ruhu'l-mutmainne" de demiştir. Bu ruh cisim ve araz olmayıp zatı itibariyle hayat sahibi, kâmil, daima mevcut, bozulma ve değişime maruz kalmayan, bedenin ölmesiyle ölmeyen başlı başına bir cevher olarak görülmüştür. Diğer ruh türleri ve bedenin bütün kuvvetleri bu ruhun askerleridir.[205]

Gazzâlî'ye ruh ve ruhun hakikatine dair bir takım sorular sorulduktan sonra bu soruların ruhun sırrına dair bilgiler içerdiğini, Peygamber efendimize ehil olmayan kişilere bu hususla ilgili bilgi aktarımı noktasında izin verilmediğini belirterek cevap niteliğinde şu bilgileri aktarmıştır: ruh cisim değildir çünkü cisim bölünmeyi kabul eder; halbuki ruh bölünmeyi kabul etmez. Ruh araz da değildir çünkü arazlar başkalarının yani cevherlerin varlığıyla kaim olurlar. Halbuki ruh böyle değildir. Ruh mütehayyiz/yer kaplayan da değildir çünkü mütehayyiz olan

---

[203] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds fi Medârici Marifeti'n-Nefsi* (Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1988), 42.

[204] el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds fi Medârici Marifeti'n-Nefsi*, 43.

[205] Akçay, "Gazzâli'de Ruh Tasavvuru", 109-110.

bölünebilir.[206] Dolayısıyla o, ruhun sır oluşunu insanın idrak kapasitesi ile ilgili bir duruma bağlamaktadır. İnsan idrak açısından birbirinden farklı olduğu gibi genel anlamda avam ve havas şeklinde iki gruba ayrıldığını belirtmiştir. Ona göre avamın ruhu kavrayamamasının sebebi ruhun Allah'ın ve insanın sıfatı olduğunu anlayamamasıdır.[207] O, ruhun vasıflarının akılla idrak edilemeyeceğini ancak akıldan daha üstün olan nübüvvet ve velayet nurundan doğan bir nurla anlaşılabileceğini belirtir.[208]

Gazzâlî, büyük bir titizlikle üzerinde durduğu temel sorulardan biri de ruhun bedenle münasebeti ile ilgili sorusudur. O, filozofların ruhun madde olmaksızın kendi başına devam eden bir cevher olduğu yönündeki görüş ve düşüncelerini tenkide tabi tutarak maddeye ait her şeyin bölünebildiği şeklindeki atomcu tezle, maddede bulunduğu halde bölünmeyen bazı kuvvetler arasında çelişme olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra o, filozofların değişmeyen bir şeyin değişen bir şeyde bulunamayacağı şeklindeki fikir ve görüşlerini hafıza gücünü maddeye bağlı saymalarından ileri gelen çelişkiyi de meydana çıkartarak ruhun bedenden ayrı bir cevher olmadığını ifade etmiştir.[209]

Gazzâlî ruhun kadim mi, hadis mi meselesi noktasında görüşlerini aktararak değerlendirmeye tabi tutmuştur. O, Eflatun'un ruhun var oluş sebebini kadim bir varlık olan Allah'a bağlamasından ötürü ruhun da kadim olduğunu ifade etmiştir. İbn Sina gibi çeşitli filozofların da ruhun hadis olduğunu belirterek İslâm'da da ruhun hadis olduğunu dile getirmiştir. Çünkü Allah Teâlâ ruhun varoluş gerekçesi değil ruhun yaratıcısı olduğunu belirten mütefekkirimiz, ruhun sonsuzluğu hususunda din ile felsefe arasında ihtilafın olmadığını bildirmiştir. Nitekim Kur'an ruhun ebedi ve kalıcı oluşuna sıkça vurgu yaparak cennet ve cehennem ehli kimseler aktarılırken "onların cennet ve cehennemde ebedi olarak kalacaklarına"[210] değinerek ruhun ebedi olduğunu açıklamaya çalıştığı görülmektedir.[211]

---

[206] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 383-384.

[207] Akçay, "Gazzâli'de Ruh Tasavvuru", 105.

[208] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn,* 2011, 7/381.

[209] Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Felsefesi-Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1983), 126.

[210] *Kuran Yolu Meâli,* el-Mâide 5/119, Âl-i İmrân 3/169, el-A'lâ 87/13, Tâhâ 20/74, ed-Duhân 44/56.

[211] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî,* 67.

Çünkü ruh için yokluk iki yol ile gerçekleşir. Birincisi ruhun mürekkep ve bileşik cisim olmasıdır. Ancak Gazzâlî ve birçok bilgin ruhu, cevher olarak nitelendirdiğini biliyoruz. Dolayısıyla ruh cisim olmadığı için yokluğu düşünülemez. İkincisi ise Allah'ın kendi iradesi ile bir şeyi yok etmesidir. Nitekim Allah Teâlâ peygamberlere gönderdiği ilahi kitaplarda ruhların ceza ve mükâfat görmeleri için yok etmeyeceğine dair bilgi göndermesi[212] ruhların fâni olmayacağını ortaya koymaktadır.

Gazzâlî, filozofların insan ruhlarının var olduktan sonra yok olmayacağına dair görüşlerinin batıl olduğunu ifade etmiştir.[213] Nitekim o, *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinin üçüncü mukaddimesinde bu eseri kaleme almasındaki maksadının filozofların dinin usullerine taarruz etmelerine bağlamıştır.[214]

Görülüyor ki o, gaybî bir mesele olan ruhu, araştırmaları neticesinde tanımını (sınırlarını) belirledikten sonra çeşitli eserlerinde bu hususla ilgili hem filozofların görüşlerini değerlendirmiş hem de bu mevzuyla alakalı kendisine yöneltilen soruları cevaplandırarak ruhun, Allah'ın emrinde olduğunu, mahiyetinin tam olarak bilinemeyeceğini ve naslardan hareket ederek onun ebedi oluşuna vurgu yapmıştır. Bununla beraber o, filozoflar gibi naslardan bağımsız ruh hakkında kesin ifadeler sarf etmekten imtina etmiştir. Çünkü naslardan bağımsız olarak gaybî bir mesele olan ruh hakkında kesin ifadeler sarf etmek gaybı taşlamaktan öteye geçemeyecektir.

2.2.4. Cin

Cin, sözlükte örtmek, gizlemek, gizli kalmak anlamlarına gelen ve beş duyu organıyla algılanamayan örtülü ve gizli şey anlamına gelmektedir. Terim olarak ise duyu organlarıyla idrak edilmeyen, insanlar gibi şuur ve iradesi bulunan, ilahi emirlere muhatap, kâfir ve müminleri bulunan bir varlık olarak görülmüştür. Tekili olan cinnî, örtülü ve gizli şey anlamına gelmektedir. Cin kelimesinin sözlük anlamı melek ve şeytanları da bünyesinde ihtiva eden bir kavram olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu tarife göre bütün melekler cindir ancak bütün cinler melek değildir.[215]

---

[212] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 67-68.

[213] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 274.

[214] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 83.

[215] Yeşilyurt, *Çağdaş İnanç Problemleri*, 171.

Kelam ilminin sem‘iyyât kısmında ele alınan konulardan biri de cinler konusudur. Cinler, maddi bir yapıya sahip olmadıklarından dolayı, bu konuda tek doğru bilgi kaynağı şüphesiz ki vahiydir.[216]

Kur’an, önceki din ve milletlerde var olan cin inancını revize ederek sınırlarını belirlemiştir. Cahiliye döneminde Araplar cinlere yarı tanrısal özellikler yükleyerek, onların insanların kaderlerini belirlemede yaratıcı etkiye sahip olduklarına inanır ve cinlerin kötülüklerinden sakınmak için kurbanlar keserek kendilerine taparlardı. Ancak Kur’an cahiliye Araplarının bu inançlarını reddederek cinleri insanlar gibi çeşitli sorumlulukları bulunan varlıklar olarak görür.[217] Kur’an şeytanın da cinlerden olduğunu ancak cinlerden ilk isyan edenin şeytan olduğunu belirtir. Meleklere, Hz. Âdem’e secde emri verilince İblisin secde etmediğini ve İblisin cinlerden olduğunu belirtir.[218]

Kelam âlimleri cinlerin varlığının sadece vahiy kanalıyla bilineceğini belirterek aklın da bunu imkân dâhilinde gördüğünü ifade etmiştir. Varoluşları Kur’an’la sabit olduğundan cinleri inkâr etmenin küfrü gerektirdiğini belirten kelamcılar cinlerin mahiyetleri hususunda birbirinden farklı görüş ve düşüncelerle izah etmeye çalışmışlardır.[219]

Birincisi Gazzâlî’nin görüşüdür ki o; cin, melek ve şeytanı kendi başına kaim olan cevherler olarak görür. Cin ile melek arasındaki farklılığın insan ve at gibi türsel mi yoksa nakıs insan ile kâmil insan gibi arazı gerektiren bir farklılık mıdır bilinemeyeceğini belirtir.[220] Onun burada cinleri maddi bir cevher olarak görmediği ve cinleri gaybî bir varlık olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır.

İkincisi ise cinlerin maddî cevherlerden oluştuğunu belirten Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî ve Bâkıllânî başta olmak üzere bu görüşü benimseyen Eş‘arîler’in çoğunluğuna göre hayat için bünye şart olmadığından sonsuz güç ve kudret sahibi olan Allah Teâlâ’nın cinleri duyu organlarıyla idrak edilebilen bünyeleri olmadan var

---

216 İbrahim Halil Erdoğan, “Metafizik Âlemden Cinlerle İrtibatın İmkanı/ İmkansızlığı: Etimolojik ve Epistemolojik Bir Analiz”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/72 (15 Ekim 2019), 1954.

217 İlyas Çelebi, “Kur’an-ı Kerîm’de İnsan-Cin Münasebeti”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997 1995), 170-171.

218 el-Kehf 18/50.

219 Ahmet Saim Kılavuz, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/8-9.

220 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili’l-İmâmi’l-Gazzâlî*, 368.

etmiştir. âlimleri ile Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ise hayat için bünyeyi şart koşarak cinlerin basit cisimlerden ibaret olduğunu kabul etmişlerdir. İbn Haldûn ise Kur'an'da geçen melek, ruh, cin gibi kavramların müteşâbihattan kabul edilmesi gerektiğini ifade eder.[221]

Sonuç olarak cinlerle ilgili detaylı bilgiler vermeyen düşünürümüz cinleri gaybî varlıklar olan melekler ve şeytanlarla zikrederek onları da gaybî varlıklar arasında kabul ettiğini anlamaktayız. Bundan ötürü cinlerle ilgili bir takım özelliklerin Kur'an ve sünnet dışında bilinebileceğini iddia etmek gaybî mahiyete sahip olan cinler hakkında doğru olmayan bir takım görüş ve düşüncelerin ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Bu durum ise çeşitli spekülatif bilgilerin ileri sürülmesi ile toplumda batıl inançların kök salmasına kapı aralayacaktır.

2.2.5. Şeytan

Uzaklaşmak, haktan ve hayırdan ayrılmak, muhalefet etmek gibi sözlük anlamı bulunan şatn (şütûn) veya "öfkesinden yanıp tutuşmak" mânasında şeyt kökünden türediği ileri sürülmüş olan şeytân kelimesi (çoğulu şeyâtîn) "hayırdan ve rahmetten uzaklaşmış yaratık; yanıp helâke mâruz kalmış varlık" anlamına gelmektedir.[222] Allah'ın bizlere Kur'an'da hakkında haber verdiği şeytan, cinler âleminden bir varlıktır. Şeytan ilk başta Allah'a ibadet eden, melekler arasına dâhil olan ardından cennete giren bir varlıktı. Hz. Âdem'e secde emri verilince şeytan kendisini daha üstün görerek isyan eder ve sonuçta Allah onu kendi huzurunda kovarak kıyamete kadar ona mühlet verir.

Gazzâlî, *İhya* adlı eserinde, kalp ve kalp ile ilgili hususlara değindikten sonra şeytanın insanı yoldan saptırma yöntemlerinden ve şeytanın tuzağına düşmemek için alınması gereken tedbirlerden bahsederek şeytan hakkında bir takım malumatlar sunmaktadır. Nitekim şeytanın insanı ve insan kalbini en çok etkileyen varlık olduğu bilinen bir gerçektir. Gaybî bir varlık olan şeytanın hileleri ve tuzakları ile baş etmek ve şeytan ile mücadele etme yöntemlerinden bahsetmesi şeytanın gaybî bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü gözle görülen bir varlık olsaydı fiziki tedbirlerden bahsetmek daha mantıklı ve tutarlı olurdu. Ancak Gazzâlî, gaybî bir

---

[221] Kılavuz, "Cin", 8/9.

[222] İlyas Çelebi, "Şeytan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/99.

varlık olan şeytana karşı mücadele etme yöntemlerinden bahsederken daha çok manevi tedbirlerden bahsetmiştir.

Şeytan, Allah'ın yaratığı öyle bir varlıktır ki şanı meleğin aksine insanı doğru yoldan saptırmaya çalışan ve onu şerre yönlendirmeye çalışan bir varlıktır. Kötülüğü vadetmesi, çirkin şeyleri emretmesi, insanı yoksulluk ile korkutması gibi bir takım olumsuz özelliklere sahiptir.[223] Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere bütün olumsuz nitelikleri üzerinde taşıyan ve insanın gözle göremeyeceği bir takım yollarla insanı saptırmaya çalışan gaybî bir varlık olduğunu anlıyoruz.

Gazzâlî, şeytanı insandan uzaklaştırmanın yolunun, onun insanın kalbine giriş yollarını bilmekle mümkün olacağını belirtir. O, şeytanın insanın kalbine giriş yollarını bilmeyi gerekli görerek, şeytanın insan kalbine girecek yolların insanın sahip olduğu sıfatlar kadar olduğunu belirtir.[224] Şehvet ve öfke, hırs ve hased, çok yemek yemek, süslenme sevgisi, tama, acelecilik, mal mülk sevgisi, cimrilik ve yoksulluk, taassup, kin tutma, kibir, çekiştirme, cehalet, su-i zan gibi kötü vasıflarla şeytan insanın kalbini işgal ederek insan üzerinde olumsuz bir etki bıraktığını anlıyoruz.[225] Dolayısıyla o, şeytan ve şeytanın hilelerinden sakınmayı takvalı olmaya, kötü duygu ve düşüncelerden uzak durmaya bağladığını anlamaktayız.

Gazzâlî melek ve şeytanın belli bir suretinin varlığından bahsederek bu suretlerin nübüvvet nuru ile müşâhade edilebileceğini belirtir. O, Peygamber efendimizin Cebrail'i, hira mağarasında ve sıdre-i müntehada olmak üzere asli sureti ile iki defa gördüğünü ifade etmiştir. Cebrail (a.s) daha çok sahabeden Dıhye-i Kelbi suretine girdiğini belirtmiştir. Basiret ehlinin genellikle şeytanı gördüğüne ve şeytanın sözlerini işittiğine değinmiştir.[226] Gazzâlî, kalbin görülmeyen âleme karşı olan cihetinde bir hakikatin hâsıl olacağını ve bu hakikatin eseri kalbin şehadet âlemine bakan yüzünde parlayacağını ifade etmiştir. Zira kalbin gayb âleme bakan yönü ile şehadet âlemine bakan cihetlerinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu ifade ederek[227] basiret ehlinin gaybî bir varlık olan şeytanı görebileceğini dile getirmiştir.

---

[223] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/98.

[224] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/114.

[225] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/114-130.

[226] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/141-142.

[227] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 5/143.

Şu halde Gazzâlî'nin şeytana dair verdiği bilgiler onun gaybî bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü gerek herkes tarafından gözle görülmemesi, gerekse de ona karşı alınması gereken tedbirlerin manevi bir boyuta sahip olması onun metafizik bir varlık olduğunu ortaya koymaktadır.

2.2.6. Ahiret

İnsanın hayat serüveninin son kısmını teşkil eden ahiret hayatı, ölüm sonrasında insanların yeniden dirilmesiyle başlayan ve sonsuza kadar devam eden İslâm inanç esaslarının en temel konularından biridir.

"İlk önce" anlamındaki evvel kelimesinin karşılığı ve "son" anlamındaki âhirin müennes hali olup İslâm dininde ve diğer semavi dinlerde dünya hayatının son bulmasıyla ebedi olarak sürecek olan ölümden sonraki hayat şeklinde tarif edilmiştir.[228] Gazzâlî, insanların ilmi tahsil etmede üç gruba ayrıldığını belirterek ahirete yönelik ilim tahsil edenlerin kurtuluşa erenlerden olduğunu belirtmiş[229] ve ahiret hayatında sonsuz mutluluğun ilimle elde edilebileceğini ifade etmiştir.[230] Bu saadet fena bulmayan bir sonsuzluk, bıktırmayan bir lezzet, hüznü olmayan bir sevinç, fakirliği olmayan bir zenginlik, eksik olmayan bir kemal, zilleti olmayan bir izzettir.[231] O, zorunlu olarak bilinmeyen mevzuları akli delil ile bilinenler ve hem akıl hem de şeriatla bilinen mevzular olmak üzere iki kısma ayırdıktan sonra nakil ile bilinen hususları gerçekleşmesi mümkün olan iki şeyden birine tahsis olunacağını belirttikten sonra bu hususların ahiret ile ilgili mevzuların kapsamına dâhil olmasından dolayı aklın işlevini kaybettiği bir alan olduğunu ifade etmiştir.[232] Dolayısıyla İslâm inancında ahiret hayatının gaybî bir konu olması ve inançsal bir boyuta sahip olması sebebiyle akılla idraki mümkün değildir.[233] Bundan ötürü ahiret

---

[228] Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 18.

[229] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 392.

[230] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2011), 1/48.

[231] Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Mîzânü'l-Amel* (Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Muhammed Ali Sabih ve Evladuhu, 1963), 3.

[232] *İtikadda Orta Yol*, 173-174.

[233] Bekir Topaloğlu, "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/545.

hayatı gaybî bir mesele olduğu için aklın ve duyu organlarının idrak kapsamının dışında kalmaktadır.

Gazzâlî, Kur'an'ın müştemilatının dünyanın zemmine, insanları ondan sarfı nazar etmeye ve onları ahiret hayatına davet etmeye yönelik olduğunu belirtir. Bununla beraber peygamberlerin gönderiliş amaçlarının ve maksatlarının insanları ahiret hayatına davet etmek olduğunu ifade eder.[234] Peygamberlerin ahiret ahvalini açıkladıklarını bildirerek, insanların ahirette Allah'a karşı herhangi bir bahanelerinin olmaması için ahiret hususunda insanları hem müjdelediklerini hem de uyardıklarını bildirmiştir.[235] Kelam âlimleri ahiret inancını sık sık dile getirerek ahiretin mümkün olacağına dair bir takım akli ve nakli deliller öne sürerek ispat etmeye çalışmışlardır. Bununla beraber gaybî bir mevzu olan ahiretin varlığının aklen caiz nakli olarak da sabit olduğunu ifade etmişlerdir.[236]

O, nakil ile gelen bilgi hakkında düşünüleceğini ve akıl, nakil ile gelen bilgiyi mümkün görüyorsa şüphe duymaksızın bunun kabul edilmesi gerektiğini belirtiyor.[237] Kur'an'da geçen onları ilk defa inşa edenin diriltmesi,[238] onların ahiret gününe yakinen inanması,[239] Allah'ın, insanları geleceğinde asla şüphe olmayan bir günde kesinlikle bir araya toplaması,[240] yine onların ahirete kesin bir şekilde inanmaları[241] gibi ayetler ahiretin varlığının gaybî bir mesele olduğunu belirterek ahiretin akli yönden mümkün oluşuna vurgu yapar.

Gazzâlî, ahiret ile ilgili durumların Allah'ın salih kulları için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir beşerin hatırında geçiremediği şeyler hazırlamasına[242] yönelik ayette geçtiği şekliyle şeriate uygun olarak tasdik etmeyi

---

234 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 6/12.

235 el-Gazzâlî, *Me'âricü'l-Kuds fî Medârici Marifeti'n-Nefsi*, 147.

236 Fatma Pınar, "İslam Düşüncesinde Ahiret İnancının Temel Dayanakları", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/3 (31 Aralık 2016), 199.

237 *İtikadda Orta Yol*, 174.

238 Yâsîn 36/79.

239 el-Bakara 2/4.

240 Âl-i İmrân 3/9.

241 Lokmân 31/4.

242 es-Secde 32/17.

gerekli görmektedir.[243] Aslında bu alanın gaybî bir alan olması sebebiyle aklın işlevini yitirdiği bir alan olarak izah etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Onun döneminde felsefi cereyan, Doğu Hint düşüncesi ve Ehl-i sünnet olmak üzere İslâm dünyasında üç ana akım bulunmaktaydı. O, bu akımları yakından takip eden bir âlim olarak eserlerinde ilmi bir üslup kullanmıştır.[244] Bununla beraber o, halka hitap ettiği eserlerinde ise sade, anlaşılır ve nasihate bürünmüş bir üslup kullanmıştır. Ahiret ahvalini aktarırken bazı eserlerinde kelamcı/istidlalci yönü göze çarparken bazı eserlerinde tasavvufi/nasihatçi yönü göze çarpmaktadır.

Gazzâlî'nin, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn* adlı eserinde ahiret mevzusu incelendiği zaman kelamcı yönü değil de daha çok sufi yönü ön plana çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra konulara tartışmacı bir üslupla değil nasihat etme üslubuyla yaklaştığı görülmektedir. O, bu eserde dünyanın zemmi konusunda metodolojik bir sıralama ile dünyanın zemmedilmesini açıklamaya çalışarak aynı zamanda ahiret hayatının insan için daha önemli olduğunu belirtmeye çalışmıştır.[245] *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde ise ahiret ile ilgili meselelerde filozofların yanıldıklarını ve hatta küfre düştüklerini belirterek konuyu çeşitli yönlerden ispatlamaya çalışmıştır. Mesela o filozofların ahiret ile ilgili durumlarını şu şekilde ele almıştır:

> *Onlar (filozoflar)ın, cesetlerin (yeniden) dirilişini, (ba's), ruhların bedene gönderilişini, cehennemin cismânî olarak varlığını, cennetin, hûrilerin ve insanlara vaad edilen diğer şeylerin varlığını inkâr etmelerinin ve "bütün bunların halkın avâm tabakasına rûhâni sevab ve cezanın anlatılması için -ki bu rütbeler cismânî rütbelerden daha üstündür- örnek olarak verildiğni" söylemelerinin iptaline dâirdir. Bu (görüşleri) bilcümle Müslümanların inançlarına muhâliftir. Önce biz onların uhrevî konulardaki inançlarını anlatmaya çalışalım. Sonra bütünüyle İslâm'a aykırı olan husûslarına itiraz edelim.*[246]

Onun ifadelerinde de anlaşılacağı gibi o, bu eserinde gaybın bir unsuru olan ahiret ile ilgili meseleleri kelami yönden ele alarak incelemeye çalışmıştır.

Yine o, *İtikatta Orta Yol* adlı eserinde ahiret ile ilgili üç meselede filozofların küfre düştüklerini dile getirerek ahiretin gaybın kapsamına girmesi sebebiyle ahirete

---

[243] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 290.

[244] Ramazan Kazan, "El-Gazâlî'nin Eserlerinde Kullandığı İlmî ve Edebî Üslûp", *Ekev Akademi Dergisi* 59 (Bahar 2014), 235.

[245] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 6/12-45.

[246] İmâm Gazzâlî, *Tehâfüt El-Felâsife (Filozoflarin Tutarsizliği)*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 195.

akli olarak yaklaşmanın doğru olmadığına ve Kur'an'da bildirildiği şekliyle ahirete inanmak gerektiğine vurgu yapmaktadır.[247]

Sonuç olarak ahiret hayatını gaybî bir mesele olarak kabul eden mütefekkirimiz, Kur'an ve sünnetin yanı sıra aklın aydınlığı ile mevzuya yaklaştığı görülmektedir. Eserlerinde bu mesele ile ilgili yaklaşımının farklı olması hitap ettiği kitlenin farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Mesela o, bazı eserlerinde bu meseleyi istidlali yöntemle sunmaya çalışırken bazı eserlerinde ise nasihate bürünmüş bir edayla mevzuyu sunmuştur. Ona göre aklın işlevsel fonksiyonunu yitirdiği bu alanla ilgili Kur'an ve sünnetin kılavuzluğu olmaksızın, filozofların yaklaşımı olan matematiksel kesinlikle yaklaşmak doğru değildir. Ahiret ile ilgili gelen haberler gayb olduğu için geldiği şekliyle iman etmeyi daha doğru bulmuştur.

2.2.7. Kabir

Kabir, insanların ölümden mahşerdeki dirilişi arasında yaşayacağı berzah hayatının bir aşamasıdır. İslâm inancına göre ölen bir insan haşr edilmeden önce kabir ve berzah âlemi safhasından mutlaka geçer.[248] Kabir âlemi gayb âleminin bir parçasıdır. Gayb ilminin sahibi olan Allah'ın bildirdiği kadarı ile bu alan hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Allah bu âlem hususunda bize Peygamber efendimiz aracılığıyla haber vermiştir. Ölüm sonrasında gerçekleşecek olan; kabirde sorguya çekilme ile kabir azabı ve nimeti pek çok ayette mevcut olduğu gibi mana itibariyle tevatür derecesine ulaşan pek çok hadiste de geçmektedir.[249] Kur'an'ı Kerîm'de ölüm sonrası ile yeniden diriliş arasındaki hayatın varlığına işaret eden ayetler mevcut olduğu gibi[250] hadislerde de bu hususa oldukça yer verilmiştir.[251] Nitekim Peygamberimiz kabri cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukur[252] şeklinde nitelendirerek kabir azabına dikkat çekmiştir.

---

247 *İtikadda Orta Yol,* 201.

248 Süleyman Toprak, "Kabir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/37.

249 Abdullah Özüçalişir, "Kabir Azabı Var Mıdır?", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 110.

250 *Kuran Yolu Meâli,* el-Hac 22/7, Yâsîn 36/51, Kâf 50/42, el-Kamer 54/7, Abese 80/21.

251 el-Buhârî, *Sahih-i Buhari,* 1/348-349.

252 İbn Ebû'l-İzz el-Hanefi, *Şerhu't-Tahâviyyeti Fi'l-Akîdeti's-Selefiyye,* ed. Ahmed Muhammed Şâkir (Riyad: Vizâretu'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Dâveti ve'l-İrşâdi, 1997), 387.

Gazzâlî de İslâm âlimlerinin bu hususta ki temel yönelimlerine uygun olarak gaybî bir mesele olması sebebiyle bu konunun din tarafından bildirildiği için inanç konusunun kapsamına gireceğini ve dolayısıyla bu hususun dini delillerin gücüne nispetle mümkün veya zorunlu konular arasına dâhil olacağını belirtmiştir.[253] Onun zorunlu olarak bilinmeyen hususları sadece akıl ile bilinenler, sadece nakil ile bilinenler ve hem akıl hem de nakille bilinenler olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra kabir azabı, haşr gibi mevzuların nakil ile bilineceğini ifade ettiğini anlıyoruz. Şu halde ona göre nakil ile bilinen hususlar kati delillere dayalıysa aklen de mümkün olması hasebiyle kabir mevzusunu inanç konuları arasında kabul ettiğini anlıyoruz. Yine o, nakille gelen haberi bilgi hakkında düşünüleceğini, eğer akıl, nakli haberi mümkün görüyorsa kesin olarak kabul etmek gerektiğini ifade eder. Duyarak elde edilen deliller metin ve senet bakımından kesinlik ifade ediyorsa bunlara kesin olarak inanmak gerektiğini belirtir. Bu deliller zan ifade ediyorsa bunlara zannî olarak inanmak gerektiğine vurgu yapar.[254] Dolayısıyla o Kur'an ve sünnette nakli olarak gelen bu mevzunun aklen de mümkün oluşuna işaret ettiği gibi metin ve senet bakımından da kesinlik ifade ettiği için bu hususa kesin olarak inanmak gerektiğini belirtmiştir.

Gazzâlî ölümden sonra kabir azabının olacağını ifade etmiştir. Çünkü Peygamber efendimiz ve sahabenin dualarında kabir azabına yönelik bilgiler tevatür derecesine ulaşmıştır. Bununla beraber o, Peygamber efendimizin iki kabrin yanından geçerken kabrin içinde bulunanların azap gördüğüne dair sözü[255] ve firavun ailesinin azabın en kötüsü olan ateşe sabah akşam maruz kalmaları,[256] kabir azabına delalet edeceğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra o, Mu'tezile mezhebinin ise ölünün acı çekmeyeceğini, yırtıcı hayvanların ölüyü parçalamasının ve yemesinin mümkün olacağını söyleyerek kabir azabını inkâr ettiklerini dile getirdikten sonra söz konusu olan mezhebin bu hususta ki düşüncelerini reddetmiştir. Ona göre cezayı çeken kalpte ya da iç kısımda bulunan bir bölgedir. Dolayısıyla ölen insanın azap çektiğinin anlaşılması için bedenin dışında bir hareketin görülmesine gerek yoktur. Bilakis

---

253 Mustafa Akçay, "Gazzali Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı", *Ekev Akademi Dergisi* 23 (Bahar 2005), 94.

254 Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-Îtikâd*, 486.

255 el-Buhârî, *Sahih-i Buhari*, 1/66.

256 el-Mü'min 40/45-46.

uyuyan birinin dış görüşüne bakan kimse, onun ihtilam esnasında hissettiği lezzeti ve darbe ile diğer fiilleri hayal etmesinden kaynaklanan acı hissini anlayamaz. Bu kişi uyandığında uykuda gördüklerini, acı ve lezzetleri anlattığında, uykuda buna şahit olmayan bir kimse Mu'tezile'nin kabir azabını inkâr etmesi gibi bedenin dış görünüşündeki sakinliğe aldanarak kabir azabını inkâr edecektir. Bedenin kabir azabını idrak edecek kadar kısmına hayat vermek de mümkündür.[257]

Gazzâlî, kabir hayatının münker ve nekir adlı iki meleğin sualleriyle başlayacağını, Peygamber efendimizin ahiret ile ilgili haber verdiği kabir azabına inanmanın Allah'ın dilemesiyle ruh ve beden üzerine gerçekleşmesinin hikmete ve adalete uygun olduğunu belirterek, kabir azabının hem bedenen hem de cismen gerçekleşeceğini belirtmiştir.[258] Ruh bedenden ayrılınca bedeni şeylerden sıyrılır. Ölüm gerçekleştiğinde ruh bedenden ve dünyadan ayrıldığını kabre konmuş bir ceset olduğunu anlar. Ruh maddi cezaları düşünerek gelecekte karşılaşabileceği azabın acısını hissettiği gibi, öldüğünde karşılaşacağı şeyleri tahayyül ederek de bu acıyı hisseder. O, bunu kabir azabı olarak kabul etmiştir. İyi insanın ruhu inancına uygun olarak cennet nimetlerini tahayyül eder. Bu da onun için kabir sevabıdır.[259]

Gazzâlî, gaybın bir unsuru olan kabir azabını ve mükâfatını Kur'an ve sünnetten gelen haberlerle izah ettiği gibi, bu gerçekliği reddeden Mu'tezile mezhebini eleştiriye tabi tutarak, bu konuyu akli olarak da izah etmeye çalışmıştır. Ancak o bazı eserlerinde kabirde azabın ruhen ve cismen gerçekleşeceğini ifade ettiği gibi bazı eserlerinde de kabir azabının sadece ruhen gerçekleşeceğine dair ifadelere yer vermiştir. Bu durum da kabir azabının veya mükâfatının sabit olduğunu ancak gaybî olması hasebiyle keyfiyetinin bilinmeyeceğini ortaya koymaktadır.[260]

Sonuç olarak gaybın bir unsuru olan kabir ile ilgili hususları rasyonalist bir yaklaşımla tamamen inkâr yoluna girmek inançla ilgili meselelerde hata edilmesine sebep olunacağı gibi beraberinde İslâm inanç esaslarının ana unsurunu oluşturan gaybî mevzuları inkâr etme gibi çeşitli problemin oluşmasına da neden olunacaktır. Dolayısıyla sathi bir bakış açısıyla kabir azabını inkâr etmek doğru bir yaklaşım olmadığı kanaatindeyiz.

---

[257] Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-İtikâd*, 490.

[258] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 1/338-339.

[259] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 372.

[260] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/485.

2.2.8. Kıyamet

Kıyamet kelimesi "kalkmak, dikilip ayakta durmak" mânasındaki kıyâm kökünden isim veya masdar olup,[261] evrende var olan dengenin bozulması ve her şeyin yerle yeksan edilerek yok olması, yok olan ve ölen her şeyin yeniden diriltilerek mahşere doğru yönelmesidir. Şu halde kıyametin genel bir diriliş olduğu söylenebilir. Kıyametin kopması aklen mümkündür. Çünkü evreni bir ölçü ve düzenle var eden Allah Teâlâ, evrene koyduğu düzeni alt üst etmesi de aklen mümkündür.[262] Kur'an'da çeşitli anlamlara mukabil gelmekle beraber insan için gayb olan kıyamet saatinin gerçekleşmesi anlamına da gelmektedir[263] Gazzâlî, meleklerin kaydettikleri sayfaların iki defa açılacağını belirtmiştir. Biri küçük kıyamette diğeri ise büyük kıyametin kopuşu esnasında açılacaktır. O, Peygamber efendimizin "Ölen kişinin kıyameti kopmuştur"[264] sözünden hareketle küçük kıyametten kasıt kişinin ölümü olduğunu bildirmiştir. Bu küçük kıyamette insan yalnızdır. Bu hususta insanın ilk defa yaratıldığı gibi öldüğü zaman teker teker geleceğini[265] ve yine Allah insana kitabını okumasın emrederek, o gün hesap sorucu olarak insanın nefsinin yeterli olduğunu belirterek[266] aslında küçük kıyamette insanın yalnız olacağını belirtmiştir.[267]

Allah dışında diğer bütün varlıkları kuşatacak olan büyük kıyamete gelince; orada tek başına olmak yoktur. İnsan orada topluluk içerisinde hesaba çekilecektir. Hesap işlemi bittikten sonra müttakiler toplu olarak cennete, mücrimler ise toplu olarak cehenneme sevk edilecektir. İlk korku küçük kıyametin kopmasıyla başlar. Büyük kıyamet ile ilgili korkularının tamamı küçük kıyametin korkularına benzerdir. Büyük kıyamet koptuğu zaman yer sarsılacak ve insan da öldüğü esnada kendi yeri sarsılacak. Herhangi bir beldede deprem olduğu zaman depremin olduğunu anlarsın. Herhangi bir şehrin tamamında deprem meydana geldiği zaman o beldede deprem

---

261 el-İsfehânî, *el-Mufredâtü fî Ğaribi'l-Kur'ân,* 538-539.

262 Klavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş,* 322.

263 el-İsfehânî, *el-Mufredâtü fî Ğaribi'l-Kur'ân,* 538-539.

264 Ebu Şücâ Şiraveyh b. Şehredâr b. Şiraveyh ed-Deylemi, *el-Firdevs Bi-Meʾṯûri'l-Hiṭâb*, ed. es-Saîd b. Besyûnî Zaglûl (Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1986), 1/285.

265 el-En'âm 6/94.

266 el-İsrâ 17/14.

267 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 7/218-219.

oldu demek doğru olur. Kişinin bulunduğu belde sarsılacağı zaman o kişinin bulunduğu yer sarsılır.[268]

Gazzâlî, gayb meselesi olan kıyameti küçük kıyamet ve büyük kıyamet olmak üzere iki kısma ayırdığı anlaşılmaktadır. İnsanın ölümünü küçük kıyamet olarak görmüştür. Büyük kıyametin gerçekleşme zamanını ise Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğinden, gerçekleşme vaktinin insanlara kapalı olduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra o kelamcıların ve felsefecilerin kıyamete bakışlarını açıkladıktan sonra kıyametin gerçekleşmeyeceğine dair kelam ve felsefede herhangi bir delil bulunmayınca kıyametin gerçekleşmesini tevile muhtaç olmayan nakli delillere göre kabul etmenin gerekli olduğunu belirtir.[269] O, kıyamet gününde yaratılmışların gözlerinin göklere dikildiğinin, kalplerinin parçalanmış olduğu halde kimseyle konuşulmadan ve kimsenin işine bakılmadan yemeden içmeden hava almadan müfessirlerin rivayetlerine istinaden üç yüz veya elli bin yıl bekleyeceğini[270] belirterek kıyamet gününün uzun olacağının altını çizmektedir.

O, kıyamet gününün uzunluğuna dair peygamberimizden gelen bir rivayetten hareketle o günde bekleyiş korkusunun yaşanmaması için nasihatçı bir üslupla dünyadayken ahiret için çalışmanın önemini vurgulamaya çalışmıştır.[271] Ardından o, Kur'an'da belirtildiği gibi kıyamet gününün keyfiyetine dair bilgiler sunarak, o günün korkunç ve dehşetli bir gün olduğunu ifade etmiştir.[272]

Sonuç olarak Gazzâlî, gayb alanına giren bu meselenin gerçekleşme boyutunun naklen sabit olduğunu ve aklen de mümkün olduğunu ifade ederek bu konuda tevil yoluna müracaat etmenin yanlış olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Bütün yönüyle kıyametin keyfiyetinin ve gerçekleşme zamanının Kur'an ve sünnetin bizlere sunduğu perspektife uygun bir metod izlemek bu konuda doğru bir inancın yerleşmesine katkı sunacaktır. Aksi halde bu mevzuda çeşitli spekülatif bilgilere itibar etmek gayba imanla çeliştiği gibi toplumda yanlış inanışların kök salmasının önünü açarak inançsal sorunların derinleşmesine sebep olacaktır.

---

[268] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 7/219.

[269] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 372-373.

[270] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/539.

[271] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/540.

[272] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/542-544.

2.2.9. Haşir

Haşir, sözlükte toplanmak, bir araya getirmek, sevk etmek gibi manalara gelmektedir. Buna göre haşir, Allah Teâlâ'nın ikinci dirilişten sonra insanları hesaba çekmek üzere bir araya toplaması ve toplanma yerine sevk etmesi demek olup,[273] yeniden diriltilen (ba's) bütün varlıkların hesaba çekilmek sebebiyle kıyamet gününde bir meydana sevk edilip bir araya gelmesi demektir. Şu halde haşir, kıyamet halleri arasında ba'stan sonra ikinci aşamayı oluşturur ve hesap görülme işleminden sonra cennet veya cehenneme sevk edip dağıtmak manasındaki neşir ifadesinin karşıtıdır.[274] Kelamcılar ve filozoflar arasında çokça tartışılmış ve temellendirilmeye çalışılmış gaybî meselelerden biri de haşir meselesidir. Gazzâlî de birçok eserinde bu konuyu ele alarak hem akli hem de nakli olarak bunun mümkün olacağını belirtmiştir.

Ona göre şeri deliller haşrin varlığına delalet etmektedir. Çünkü haşir ikinci bir yaratma olup onun ilk yaratma ile arasında bir fark yoktur. Bu sebeple ilk yaratmaya nispetle iade olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla o varlıkları ilk yaratmaya gücü yeten bir varlığın varlıkları yeniden yaratmaya da gücü yeteceğini ifade etmiştir.[275] O, bu hususla alakalı; İnsanı ilk defa yaratan Allah'ın insanı yeniden eski haline döndüreceği,[276] Hz. İbrahim'in Allah'tan ölüleri nasıl dirilteceğini merak ederek bu durumu kendisine gösterilmesini istemesi,[277] harab olmuş bir şehre uğrayan bir kimsenin, Allah'ın burayı yeniden nasıl dirilteceğini merak etmesi, Ashabı Kehf'in yüzlerce yıl mağarada ölü kalmaları[278] gibi çeşitli ayetlerle temellendirmeye çalışarak[279] ölümden sonra haşrin cismen mümkün olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.

Gazzâlî, filozofların bedenlerin yeniden dirilişini ve ruhların bedene yeniden dönüşünü inkâr ettiklerini ifade ederek onların bu görüşlerinin Müslümanların

---

[273] Klavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 335.

[274] Süleyman Toprak, "Haşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/416.

[275] Gazzâlî, *el-İḳtiṣâd fi'l-İtikâd*, 488.

[276] el-İsrâ 17/51.

[277] el-Bakara 2/260.

[278] el-Kehf 18/19-20.

[279] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 374-375.

inançlarına aykırı olduğunu dile getirmiştir.[280] Bunun yanı sıra o, filozofların bu hususta iddialarını ele alarak incelemiş ve iddialarına bir takım cevaplar serdettikten sonra cismani haşrin aklen de mümkün olduğu sonucuna vararak onların bu hususta yanıldıklarını ve dolayısıyla inkâra düştüklerini belirtmiştir.[281] Gazzâlî, cevher ve arazların beraber yok olduktan sonra her ikisi birden mi yeniden yaratılacak, yoksa sadece arazlar yok olacağından yalnızca onlar mı yaratılacak?" sorusuna karşılık iki ihtimalin mümkün olacağını belirterek mümkün ihtimallerden birisini tayin hususunda İslâm'da kesin bir delilin bulunmadığını belirtmiştir.[282] O, bu husus ile alakalı çeşitli iddiaların doğru olmadığını şu şekilde izah etmeye çalışmıştır;

> *Mesela, seçeneklerden biri, arazların yok olması ve insan bedeninin toprak şeklinde varlığını devam ettirmesidir. Böylece ondan; hayat, renk, yaşlık (rutubet, bileşim (terkîb), şekil (hey'et) ve tüm arazlar kaybolur gider. Bu durumda arazların yeniden yaratılmasının anlamı, bu arazların aynısının ya da benzerlerinin bedene iâde edilmesidir. Çünkü araz bize göre bâkî değildir. Hayat da bir arazdır. Her an meydana gelmekte olan ise başka bir arazdır. İnsan ise cisim itibariyle insandır. İnsan araz bakımından tek değildir. Her araz yenilenmektedir ve yenilenen bu araz, diğerinden farklıdır. Arazların yeniden yaratıldığını varsaymak ise iâdenin şartlarından değildir.*[283]

Gazzâlî, Eş'arîlerden bazı bilginlerin arazların iâdesinin mümkün olmadığı iddialarından dolayı zikrettiğini belirttikten sonra onların bu hususta yanlış düşüncelerini, konuları özet şeklinde ele aldığı bu eserinde detaylı açıklamayı kayda değer bulmayarak verilen bilgilerle iktifa etmiştir.[284] O, mevzuyu açıklığa kavuşturmak için açıklamayı şu şekilde sürdürmüştür;

> *Diğer seçenek; aynı şekilde cisimlerin yok edilmesi ve sonra ikinci bir defa yaratılmak suretiyle iâde edilmesidir. Şayet şöyle denirse: "İkinci defa yaratılan varlık (muâd) ilk benzerinden nasıl ayırt edilir? Bu durumda, 'İkinci kez yaratılan, ilkinin aynısıdır' sözünüzün anlamı nedir? Çünkü yok olanın (ma'dûm) bir zâtı yoktur ki bundan ikinci defa yaratılsın?"*[285]

Gazzâlî, yokluğu (adem) *"ezelde ileride meydana gelecek olan yokluk" ve "Allah'ın var olmayacağını bildiği yokluk"* olarak bölümlere ayrıldığını belirterek yok olanın Allah Teâlâ'nın bilgisinde önceden var olma durumuna göre bölümlere

---

[280] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 282.

[281] Gazzâlî, *Tehâfutu'l Felâsife*, 287-299.

[282] *İtikadda Orta Yol*, 175.

[283] *İtikadda Orta Yol*, 176.

[284] *İtikadda Orta Yol*, 176.

[285] *İtikadda Orta Yol*, 176.

ayrıldığını bu bölünmenin Allah'ın bilgisi dâhilinde olduğunu ifade ederek bunun inkâr edilemeyeceğini belirtmiştir. O, bilginin kuşatıcı; kudretin ise etki alanının geniş bir sıfat olduğunu belirterek şu halde iâdenin manasının *"öncesinde varlık bulunan yokluk"* ile varlığın yer değiştirmesi şeklinde olduğunu belirtmiştir. Benzerliğin (misl) manasının ise *"öncesinde varlık olmayan yokluk"* için bir vücudun yaratılması olduğunu ve iâdenin anlamının bu şekilde olacağını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra o cismin baki olduğu varsayıldığında ise meselenin ilk yaratılanlara benzeyen arazların yenilenmesine geleceğini belirterek şeriatın tasdik edileceğini ve yeniden yaratma ile ikinci defa yaratılanın ilk benzerinden ayırt edilmesi çerçevesindeki problemlerden kurtulmanın mümkün olduğunu ifade etmiştir.[286] Gazzâlî, bu mevzu hakkında ileri sürülen bir takım iddiaları açıklamış ve bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını delillerle çürütmeye çalışarak haşir mevzusunun inkâr edilemeyeceğini açıklığa kavuşturmaya çalıştığı görülmektedir.

O, ruhların bedenden ayrılmasından sonra kıyamet gününde tekrar dönmesini mümkün görerek, bu durumun şaşkınlık oluşturacak bir durum olmadığını ve asıl şaşkınlık oluşturacak durumun ilk yaratılma olduğunu belirtir. Ruhun bedendeki etkisinin fiili bir etki olduğunu ifade ederek kıyamet gününde ruhun bedene dönmeyeceğine dair herhangi bir delilin bulunmadığını ve ruhun bedene ikinci defa tesir etmesini mümkün görmektedir. Ölümle beraber bedene ait parçalar bedenden ayrılsa ve bozulsa da bedenin ikinci defa dirilmesi yeni bir doğuş ve meydana geliş olarak görmektedir. O, mevzuyu açıklığa kavuşturmak için gemi ile kaptanı örnek vermektedir. Şöyle ki; gemisi ile sefere çıkan bir kaptanın gemisinin bir fırtınada suyun derinliklerine batarak parçalanmış ve dağılmıştır. Kaptan ise yüzerek bir adaya çıkmıştır. Daha sonra kaptan geminin dağılan parçalarını tamir ederek eski haline geri getirmiş ve gemiyi kullanmaya başlamıştır. Bu misalde geminin beden, kaptanın da ruh vazifesi gördüğünü belirterek,[287] ölümden sonra kıyamet gününde cismani dirilişin mümkün olduğunu ifade eder.

Teftazani *Şerhu'l-Makasıd* adlı eserinde, düşünürümüzün bedensel haşri inkâr ettiğine dair bir takım söylemlerin dillendirildiğini belirterek, bu tarz söylemlerin sağlam bir dayanağının olmadığını ifade etmiş ve onun birçok eserinde haşir

---

[286] *İtikadda Orta Yol*, 176.

[287] Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 374.

konusunu açıkladığını, bedensel haşri inkâr etmenin küfür olduğunu belirterek,[288] bu tarz söylemlerin doğru olmadığını dile getirmiştir.

Sonuç olarak Gazzâlî, gaybî bir mesele olan haşrin keyfiyetinin akılla bilinemeyeceğini ifade etmiş ve bu hususta şeri delillere dayanmanın önemini belirtmiştir. Çünkü gaybî bir mesele olan cismani haşr hakkında nakli bilgi olmaksızın sırf aklın kanaatlerinden yola çıkarak bu hususun cismen kesin olarak olmadığını söylemek büyük bir yanılgıdır. Onun, filozofları bu hususta küfre düşmüş olduklarını söylemesi gayb alanına giren böyle bir meselede nakli göz ardı etmenin veya tevil yoluyla bu meseleyi çarpıtmanın inançsal meselelerde büyük bir hata olduğunu ifade etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

2.2.10. Cennet ve Cehennem

Sözlükte "örtmek, gizlemek" anlamındaki cenn kökünden isim olan cennet kavramı, "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" anlamına gelmektedir. Müminlerin ebedî saadet yurdu olan yerin ahiret hayatında bu şekilde adlandırılmasının nedeni genel olarak dünyada bulunan bahçelere benzer olması yahut eşsiz nimetlerini insanın idrak anlayışından gizlenmesi şeklinde izah edilmiştir.[289] Kur'an'da 147 yerde müfred, tesniye ve cemi şekliyle geçmekte olup naîm, adn, firdevs kelimeleriyle kullanıldığı gibi dârü's-selâm, dârü'l-mukâme ve hüsnâ gibi isimlerle de zikredilmiştir. Cennet günahsız, günahı affedilmiş veya günahının karşılığı olan cezayı çekmiş müminlerin ahirette ikamet edecekleri yer olarak görülmüştür.[290] Cehennem ise sözlük anlamı taşımaktan ziyade kâfirler, münafıklar ve zalimler gibi cehenneme girecek çeşitli insan gruplarının azap göreceği yer olarak vasıflandırılmıştır. Cehennem birçok ayette "mesvâ, me'vâ" (mekân) kelimeleri veya "azâbü cehennem, nârü cehennem" şeklinde kullanılmıştır.[291]

---

[288] Mes'ud b. Ömer Sa'duddin et-Taftâzâni, *Şerhu'l-Makâsıd,* ed. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/90.

[289] M. Süreyya Şahin, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/374.

[290] Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü,* 59.

[291] Bekir Topaloğlu, "Cehennem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/277.

Gazzâlî *İhya* adlı eserinde kıyametten sonra cennet ve cehennemin varlığından bahseder. Her ikisi hakkında bilgi sahibi olmayı gerekli görür. Çünkü cennetteki güzelliklere ulaşma ümidi ve cehennemden uzaklaşma korkusu insanı Allah'a giden yola götüreceğini belirterek insanın ancak bu şekilde ebedi kurtuluşa ereceğini ifade eder. Cennetliklerin yüzlerinin parlak olduğunu, yeşil kumaştan imal edilmiş minderleri bulunan, incilerle işlenmiş beyaz çadırlar altında, etrafında bal ve şarap ırmakları akan, kızıl yakuttan işlenmiş kürsü ve koltuklarda oturmuş ve yaslanmış halde ağzı mühürlenmiş şerbetten içeceklerini belirtir. Huri ve gılmanların güzelliklerinden, cennet bahçelerinin ortasında inşa edilmiş köşklerden, hizmetçilerin cennette bulunanlara hizmetinden bahseder. Cennetin güzelliklerinin cennetliklerin yüzlerinde parlayacağını, cennetliklerin sıkıntı ve kederden uzak olacağını belirmiştir.[292] Daha sonra Peygamberimizin bir hadisine istinaden cennette hastalığın, ölümün, ihtiyarlığın olmayacağını ve nimetlerin sonsuz olduğunu ifade eden Gazzâlî cennetin özellikleri hakkında Kur'an'a müracaat etmeyi tavsiye eder. Allah'ın Kur'an'da cennet hakkındaki tasvirlerinden daha üstün bir tasvirin olmadığını belirtir.[293] O, ayet ve hadislere istinaden cennetin sayısını ve özelliklerini belirlemeye çalışmıştır. Ayette geçtiği şekliyle de kabı gümüş ve altın olmak üzere iki cennetin varlığından bahseder.[294] Sonra da Allah'a itaat boyutuna bakılarak; namaz kapısı, oruç kapısı, sadaka kapısı, cihat kapısı gibi cennetin birçok kapısının olduğunu belirtir.[295]

Gazzâlî, cennet zevklerini; hissî, hayalî ve aklî olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır. Hissi zevkler: ruhun bedene ikinci defa iade edilmesiyle gerçekleşecektir. Hissi bazı lezzetler süt, ipek kumaş, salkımları sarkmış muz ağaçları, kiraz ağaçları gibi cennete girecek olanlardan bir grup müşâhade edip bu lezzetlerden zevk alacak. Her sınıf insanın ve her bölgenin yiyecek, içecek ve giyecekleri kendilerine hususi olacaktır. Cennette bulunan her insan yukarıda sayılan nimetlerden zevkleneceklerdir. "Canınızın çektiği her şey orada vardır. İstediğiniz her şey orada

---

[292] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/601-602.

[293] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/603.

[294] er-Rahmân 55/46.

[295] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/604.

hazırdır."[296] Allah Teâlâ dünyada yüceltmediği lezzet ve arzuları ahirette yüceltmiştir. Hayali zevkler: uyku halinde onun lezzet ve imkânı gizlenemez. Ancak uykunun kesilmesinden dolayı bu lezzet hakir görülmüştür. Şayet uyku yarıda kesilmemiş olsaydı hayali lezzet ile hissi lezzet arasında bir fark kalmayacaktı. Çünkü insanın suretle aldığı lezzetin hayal ve histeki etkisi dıştaki lezzetten daha büyük olduğunu ifade etmiştir. Akli lezzet: bu lezzet diğer lezzet türlerinden elde edilmeyip ancak akılla elde edilen bir lezzet türüdür. Akli lezzet birbirinden farklı birçok çeşide ayrılmaktadır. Dolayısıyla akli lezzetlerin türleri akıl ile lezzetlenilen lezzet türleri kadar olacağını belirtmiştir.[297]

Gazzâlî'nin de belirttiği gibi beş duyu organının müşahit olduğu, bu dünyadan elde ettiği izlenimlerle insana gayb mevzusuna dâhil olan herhangi bir konu hakkında fikir vermek mümkün gözükmemektedir. Genel olarak dünyadaki cismani lezzetler ruhun yükselişine engel oluşturduğu kabul edilse de cismani lezzetler ölüm sonrası hayatta ruhun yücelişine engel değildir. Nitekim dinlerin yöntem ve üsluplarının bu dünya ile benzerlik taşıdığı bilinmektedir.[298]

O, *İhya* adlı eserinde hak ile konuşturulan bir kavmin diliyle cennet ve cehennemin yaratıldığını ancak cehennemin dünyada ilme'l-yakîn ahirette de ayne'l-yakîn olmak üzere iki defa idrak edileceğini belirtir.[299] Gazzâlî, Meryem suresi 71-72. ayetlerinde geçen; Allah insanların tamamının cehenneme varacağını belirterek bu durumun kesinleşmiş olduğunu ve Allah kendisine boyun eğenleri oradan kurtaracağını zalimleri de orada dizüstü çökmüş halde bırakacağını[300] bildiren ayetleri dayanak göstererek herkesin cehenneme uğrayacağını belirtir. Daha sonra cehennemin acıklı manzarasıyla karşılaşılacağını ve mücrim insanların alevli ve karanlık ateşlerin içine gireceğini bu korkunç manzara karşısında günahsız insanların bile ne olacağından korkacağını belirtir. Zebaniler kötü işler peşinden koşan kimseleri yakalayıp demir çengel ve tokmaklarla döverek onları cehennem ateşine atarlar. Peşinden; "Tat o cehennem azabını nitekim sen kendini şerefli ve üstün

---

296 Fussilet 41/31.

297 Gazâlî, *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, 377-378.

298 Bekir Topaloğlu, "Cennet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/381-382.

299 el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 7/340.

300 Meryem 19/71-72.

görüyordun"[301] denilecek ve o kişi cehennem ateşine atılacaktır.[302] Ardından cehennemden kurtuluşun imkânsız, cehennemliklerin ayakları boyunlarına bağlı, işledikleri cürümler sebebiyle yüzleri kararmış halde cehennem bekçisi Malik adlı meleğe seslenerek kendilerini buradan çıkarmalarını isterler. Malik adlı meleğin onlara bu hususta olumsuz cevap vermesi üzerine ümitlerini keserek hayattayken kaçırdıkları fırsatın pişmanlığını çekerler. Ancak bu nedamet onların cehennemden kurtulmalarına imkân sağlayamayacaktır.[303]

Sonuç olarak Gazzâlî, cennet ve cehennem gibi gayb mevzusunu teşkil eden hususlar hakkında sübjektif bilgiler öne sürmekten uzak durarak, Kur'an ve sünnetten hareketle bu hususta bilgiler serdetmesi onun bu hususta objektif olmaya çalıştığını ortaya koymaktadır.

[301] ed-Duhân 44/49.

[302] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/585.

[303] el-Gazzâlî, *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*, 2011, 9/586.

3. SONUÇ

Gayb, insan için bilinmez bir niteliğe sahipken her şeyi gören ve bilen ezelî ve ebedî bir varlık olan Allah için gayb söz konusu değildir. İnsan gayba dair bilgilere sahip olmadığı için gayb olgusu ile karşı karşıya gelmektedir. İnsan varlık gayesini sorgulayarak kendisini var eden yaratıcıyı bilme çabası onu öteki âlemle temasa geçirerek hem kendi varlığını hem de fizik ötesi varlıkları anlama ve anlamlandırma faaliyeti içerisine girmektedir. Buna göre bu çalışmadan elde edilen sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

Kur'an gaybı epistemik ve varoluşsal bir çerçevede incelemiş ve gaybı belli bir zamanla sınırlı tutmayıp geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman içerisinde ele almıştır.

"Gaybı bilmek" özelliği Allah'a ait bir vasıf olduğundan, Allah dilediği elçisine gaybı bildirmeye kadirdir. Hz. Peygamberin kendi başına gaybı bilmesi mümkün değildir. Ancak peygamberimize gayba dair zamansal bilgiler verilmiştir.

Kelamcılar bu hususta bilgi aktarırken Kur'an'dan bağımsız hareket etmemişlerdir. Bununla beraber kelamcılar yöntemsel farklılıklara sahip olsalar da vahyin terazisinden sapmamışlardır.

İnsan gaybı vahyin bildirdiği ölçüde anlamak ve anlamlandırmakla mükelleftir. Bu önemli meseleyi birtakım faydalar elde etmek için çekiştirmeyi bırakarak mutlak anlamda gaybı, gaybın sahibine terk etmek ve gayba olduğu gibi iman etmek doğru bir inancın temelinin atılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra Allah gayb/bilinmezlik ile insanın tefekkür etmesini istediği gibi insanın bu çabasını devam ettirmeyi de istemektedir.

Kur'an'ı Kerîm; cennet, cehennem, mizan gibi gayb âleminin unsurlarını ispatlamaya çalışırken şehadet âleminin olgularıyla gayb âlemini açıklamaya çalıştığı için gayb âlemini şehadet âleminden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla istidlal metoduyla aklın iki âlem arasında ilişki kurmadaki fonksiyonu yadsınamaz bir gerçek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gaybı ve gaybî varlıkları inkâr etmek, insanın metafizik âlemle ilişkisini koparacağından fiziki âlemin anlamlandırması eksik kalacaktır. Dolayısıyla gaybî varlıkların inkârı aynı zamanda fiziki âlemin anlamsız olacağı sonucunu ortaya koyar.

Gazzâlî, âlemi; şehâdet ve gayb âlemi olmak üzere iki şekilde sınıflandırmıştır. Gayb âlemini, Allah'ın iradesi ile kurulmuş düşünmekle idrak edilebilen değişmesi söz konusu olmayan, hakikat dünyası olarak nitelendirmiştir. O, gaybın zan ve tahmine dayanmayacağını belirterek dini inancı ve metafizik alan ile ilgili bilgileri sağlam bir temele dayandırarak doğru ve güvenilir bilgiyi şüpheden arındırmak için mücadele etmiştir. Düşünürümüz gaybî meselelerde Kur'an'ın ve peygamberin açık hükümlerinden ayrılmamakla beraber gayba yaklaşımı sezgisel bir karaktere sahip olup kişisel tecrübelere dayanan ve başkalarını sorumluluk altında bırakmayan bir özelliğe sahiptir.

Onun keşf ve ilham yöntemiyle gaybî/fizikötesi alanla ilgili birtakım bilgilerin alınabileceğine dair görüş ve düşüncelerini dini bir tecrübe olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Onun bu tecrübeleri yanlış anlaşılıp yanlış yorumlanmıştır. O, hiçbir surette gaybî konulara mutlak anlamda sübjektif biçimde yaklaşmamıştır. Sübjektif bir yönü olan keşf ve ilhamı tamamen reddetmek insanın dini tecrübesini pozitivist anlamda sınırlandırmak anlamına geleceği için bu tecrübeyi inkâr etmek doğru bir yaklaşım değildir. Gazzâlî'nin gayba, keşf ve ilham yöntemiyle yaklaşması İslâm ilimlerine yeni bir boyut kazandırarak hem doğuda hem de batıda önemli bir iz bırakmıştır. Ona göre aklın işlevsel fonksiyonunu yitirdiği bu alanla ilgili Kur'an ve sünnetin rehberliği olmaksızın ahiret, kabir, kıyamet, haşr gibi gaybî konuları filozoflar gibi rasyonalist bir yaklaşımla tamamen inkâr etmek veya bir takım tevillerle spekülatif bilgilere itibar etmek gayb ile çeliştiği gibi inançsal meselelerde yeni sorunların önünü açacaktır.

Şu halde bütün bu meselelerde Kur'an ve sünnetin ışığıyla bu mevzulara yaklaşmak ve bu mevzuları anlamaya çalışmak en doğru yöntem olacaktır.

KAYNAKÇA

Abdulkerîm, Belîl. "El-Alâkatü Beyne Meydâniş-Şehâdeti ve Meydânil-Gaybi". *alukah.net*. Erişim 25 Kasım 2023. https://www.alukah.net/

Açıkgenç, Alparslan. "Kur'ân Bağlamında Felsefe Kavramı". çev. İbrahim Özdemir. *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi* 3/1 (1995), 9-35.

Ağırman, Ferhat - Türkmetin, Ahmed. *Kaygı*. "Bilginin İmkânı Problemi: Gazali Örneği". *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18 (Nisan 2012), 197-208. https://dergipark.org.tr/tr/pub/kaygi/issue/27699/292493

Akçay, Mustafa. "Gazzali Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı". *Ekev Akademi Dergisi* 23 (Bahar 2005).

Akçay, Mustafa. "Gazzâli'de Ruh Tasavvuru". *Dini Araştırmalar* 7/21 (2005), 87-116. https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4458/61454

Albayrak, Halis. "Din Dilinde Gayb". *Kur'an'da Gayb Kelimesi Üzerine Kronolojik Bir Okuma*. 119-156. İstanbul: Kuramer, 2015. http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=83733750&DergiAdiara=Din+Dilinde+Gayb

Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2007.

Âmidî, Seyduddîn el-. *Ebkâru'l-Efkâr Fi Usûli'd-Dîn*. Kahire: Dâru'l-Kutubi ve Vesâiku'l-Kavmiyye, 2. Basım, 2004.

Apaydın, H. Yunus. "Zan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Arabi, İbn. *Ahkâmul Kur'an*. Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, ts.

Aydın, A. Arslan. "Melekler ve İslâm Akîdesindeki Yeri". *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi]* 5/11 (Kasım 1966), 301-304.

Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Ayık, Hasan. "Gazali'nin Felsefe Eleştirisi Üzerine". *Manas Din Bilimleri Dergisi* II/1 (2023), 1-17. http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=197193750&YazarAdiAra=Hasan+Ay%C4%B1k

Bağçeci, Muhittin. "Gazzali'nin Kelam İlmine Verdiği Önem ve Kelam Metodu". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1989), 147-165.

Bâkıllânî, el-Kadi Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib el-. *Temhidü'l-Evâil*. ed. Şeyh İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi'sekafiyye, 1. Basım, 1987.

Baltaci, Ali. "Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?" *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (24 Aralık 2019), 368-388. https://doi.org/10.31592/aeusbed.598299

Bolay, Süleyman Hayri. *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

Bozkurt, Mustafa. "Arapkirli Hüseyin Avni'de Bilgi, Bilginin Kaynakları ve Değeri". *Kader* 16/1 (30 Haziran 2018), 89-112. https://doi.org/10.18317/kaderdergi.397003

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *Sahih-i Buhari*. Kahire: Dâru'l Hadis, 2004.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.

Çağlayan, Harun. *Kelam'da Bilgi Kaynaklari*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.

Çağrıcı, Mustafa. "Gazzâlî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1996. https://islamansiklopedisi.org.tr/gazzali

Çelebi, İlyas. "Gayb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/404-409. İstanbul: TDV Yayınları, 1996. https://islamansiklopedisi.org.tr/gayb

Çelebi, İlyas. *İslam İnancında Gayb Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.

Çelebi, İlyas. "Kur'an-ı Kerîm'de İnsan-Cin Münasebeti". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14-15 (1997 1995), 167-198.

Çelebi, İlyas. "Şehâdet Âlemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2007.

Çelebi, İlyas. "Şeytan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/99-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Çelebi, İlyas - Mehmet Bulğen (ed.). "Akâid ve Kelâm İlminde Vahyin ve Aklın Yeri". *Kelâm İlminde Aklın ve Vahyin Yeri*. Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi 70. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2013.

Çüçen, Abdülkadir. *Bilgi Felsefesi*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2012.

Damîriyyeti, Usmân Cuma. *Âlemu'l-Ğaybi ve'ş-Şehâdeti Fi't-Tasavvuri'l-İslâmi*. Cidde: Mektebetü's-Süvâri, 1. Basım, 1988.

Demir, Hilmi. *Delil ve İstidlâlin Mantıkî Yapısı İlk Dönem Sünnî Kelâm Örneği*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.

Deylemi, Ebu Şücâ Şiraveyh b. Şehredâr b. Şiraveyh ed-. *el-Firdevs Bi-Me'ṯûri'l-Hiṭâb*. ed. es-Saîd b. Besyûnî Zaglûl. Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1. Basım, 1986.

Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelam El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2012.

Ebû Süleymân, Abdu'l-Hamîd Ahmed. *Ezmetü'l-Akli'l-Muslimi*. Cidde: Daru's-Sûdiyye, 1. Basım, 1991.

Erbaş, Ali. "Melek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/37-39. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Erdem, Hüsamettin. "Gazali'de Bilgi Meselesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 13/3-4 (2000), 293-297.

Erdoğan, İbrahim Halil. "Metafizik Âlemden Cinlerle İrtibatın İmkanı/ İmkansızlığı: Etimolojik ve Epistemolojik Bir Analiz". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 18/72 (15 Ekim 2019), 1909-1925. https://doi.org/10.17755/esosder.579008

Fâris, İbn. *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luğa*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.

Firüzabâdî, Mecdu'd-Din Muhammed b. Ya'kub el-. *el-Kâmusu'l-Muhît*. Beyrut: Al-Resalah, 2005.

Gazâlî, Ebû Hamîd Muhammed. *Mecmûatü Resâili'l-İmâmi'l-Gazzâlî*. Kahire: Mektebetü't Tevfikiyye, 2006.

Gazali, İmam. *Hakikate Giden Yol (el-Münkız Mine'd Dalâl)*. çev. Ali Kaya. İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2013.

Gazzâlî. *İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2012.

Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*. çev. Ali Durusoy - Hasan Hacak. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.

Gazzâlî, Ebû Hâmid el-. *Mi'yâru'l-İlm (İlmin Ölçütü)*. ed. Hasan Hacak. çev. Ali Durusoy. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2013.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-İḳtiṣâd fi'l-İtikâd*. ed. Mustafâ Abdulcevvad İmrân. Kahire: Daru'l-Besâir, 2008.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *er-Risâletü'l-Ledünniyye*. Kahire: Dâru'l-Mektam, 2014.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Tehâfutu'l Felâsife*. ed. Süleyman Dünya. Kahire: Dâru'l Meârif, 4. Basım, 1966.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *El-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Meani'l-Esmaillahi'l-Hüsnâ*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2003.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 2011.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *İḥyâ'ü Ulûmi'd-Dîn*. 9 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 2011.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Kitâbu'l-Erbaîn fî Usûli'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Me'âricü'l-Kuds fi Medârici Marifeti'n-Nefsi*. Beyrut: Dâru'l Kutub'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-. *Mîzânü'l-Amel*. Mısır: Mektebetu ve Matbaatu Muhammed Ali Sabih ve Evladuhu, 1963.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed el-. *el-Müstaşfâ Min İlmi'l-Uṣûl*. 4 Cilt. Cidde: Şirketü'l-Medineti'l-Münevvere li't-Tabâat, 2012.

Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed el-. *Mihakku'n-Nazar fi-Fenni'l-Mantık*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2016.

Gazzâlî, İmâm. *Tehâfüt El-Felâsife (Filozoflarin Tutarsizliği)*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Grıffel, Frank. *Gazâlî'nin Felsefî Kelâmı*. çev. Halil İbrahim Üçer - Muhammed Fatih Kılıç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2015.

Gün, Faruk. *Kelâm İlminde Gayb Âlemi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2022.

Hanefi, İbn Ebû'l-İzz el-. *Şerhu't-Tahâviyyeti Fi'l-Akîdeti's-Selefiyye*. ed. Ahmed Muhammed Şâkir. Riyad: Vizâretu'ş-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Dâveti ve'l-İrşâdi, 1997.

Hatiboğlu, Mehmed Said. "Kur'an'da Gayb".

Hökelekli, Hayati. "İslam Geleneğinde Psikoloji Kültürü". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIX/3 [Din Psikolojisi Özel Sayısı] (2006), 409-421. http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=16331250&Dergivalkod=0351

Izutsu, Toshıhıko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. çev. Selahaddin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2000.

Izutsu, Toshıhıko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. Mehmed Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 8. Basım, ts.

İbn Esir. *En Nihaye fi Garibil Hadis*. Daru-İbn'l-Cevzi, 2009.

İbn Manzur, Muhammed b. Mükrim. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dârus-Sadr, ts.

İsfehânî, er-Râğib el-. *el-Mufredâtü fi Ğaribi'l-Kur'ân*. Mekke: Mektebetü Nazâr Mustafa el-Bâz, ts.

İsmâil, Fâtıma - İsmâil, Muhammed. *el-Kur'ânu ve'n-Nazari'l-Akli*. Herndon: el-Mehadu'l Âlemi lil fikri'l İslâmi, 1. Basım, 1993.

Karagöz, Nail. "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu". *Kader* 17/2 (31 Aralık 2019), 321-347. https://doi.org/10.18317/kaderdergi.622883

Karagöz, Nail. "Mâturîdî'de "Şâhidin Gâibe Delâleti" Metodu". *Kader* 17/2 (31 Aralık 2019), 321-347. https://doi.org/10.18317/kaderdergi.622883

Karslı, Ömür. "Gazali'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu = The Meaning, Position and Limit Problem of Intuition in Al-Ghazali". *The Journal of Academic Social Science Studies* 62 (2017), 497-509. http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=105391875&Dergivalkod=0589&YayinTarihi=2017&Sayi=62

Kaya, Mahmut. "Tehâfütü'l Felâsife". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/313-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Kazan, Ramazan. "El-Gazâlî'nin Eserlerinde Kullandığı İlmî ve Edebî Üslûp". *Ekev Akademi Dergisi* 59 (Bahar 2014), 233-246.

Kefevî, Ebü'l Bekâ el-. *el-Külliyyât*. Beyrut: Al-Resalah, 2. Basım, 1998.

Kerimoğlu, Yusuf. *Kelimeler Kavramlar*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 22. Basım, ts.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Cin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/8-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Klavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları, 18. Basım, 2012.

Kutluer, İlhan. *Akıl ve İtikad (kelâm-felsefe ilişkileri üzerine araştırmalar)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2. Basım, 1998.

Kutub, Seyyid. *Fi Zilâli'l-Kurân*. Beyrut: Dâru'ş-Şuruk, 2003.

Macit, Muhittin. “İmkan Metafiziği Üzerine Gazzâli’nin Felsefî Determinizmi Eleştirisi”. *Dîvân: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/3 (Ocak 1997), 93-141.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Kitâbü’t-Tevhîd*. ed. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.

Nesefî, Necmeddin Ömer en-. *Et-Teysîr Fi’t-Tefsîr*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Oral, Osman. “Mâtürîdî’ye Göre Gayba İman”. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (15 Nisan 2021), 59-78. https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil/issue/61346/818880

Ovacık, Zübeyir. “Gazzali’de Metafizik Bilginin İmkânı Açısından Rüya”. *Sosyal Bilimler Dergisi* 13/2 (2011). http://acikerisim.aku.edu.tr/xmlui/handle/11630/3858

Özbek, Durmuş. “Bugünkü Semâvî ve İlâhî Kitaplarda Melekler ve Özellikleri”. *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1990).

Özcan, Hanifi. *Epistemolojik Açıdan İman*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 8. Basım, 2019.

Özervarlı, M. Sait. “Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özüçalişir, Abdullah. “Kabir Azabı Var Mıdır?” *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 13 (30 Haziran 2020), 103-130. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilahiyatarastirmalaridergisi/issue/67628/1058510

Pınar, Fatma. “İslam Düşüncesinde Ahiret İnancının Temel Dayanakları”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/3 (31 Aralık 2016), 0-0. https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlissos/issue/45109/563792

Pişgin, Yasin. *Kur’ân’a Göre Akıl ve Akılcılığın Kur’ân Tefsirine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-Râzî etTaberistânî. *Mefâtîhu’l-Gayb*. Şam: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1981.

Reis, Bedriye. “Gazâlî’ye Göre Bir Bilgi Kaynağı Olarak Marifet”. *Dergiabant* 5/9 (15 Haziran 2017), 1-40. https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/issue/30316/327168

Rıza, Muhammed Reşid. *Tefsirul Menar*. 12 Cilt. Kahire: Darul Menar, 2. Basım, 1947.

Seyhan, Beyazıt Yaşar. “Gazali’nin İslam Filozoflarını Tekfir Etmesinin Yükleme Kuramları Açısından Değerlendirilmesi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2012), 277-298.

Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Suluoğlu, Muhammet Hanefi. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kelâm İlminde Yenilenme Girişimleri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Şahin, M. Süreyya. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/374-376. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Taftâzâni, Mes’ud b. Ömer Sa’duddin et-. *Şerhu’l-Makâsıd*. ed. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 2. Basım, 1998.

Taylan, Necip. “Bilgi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/157-161. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Teftâzânî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Öme et-. *El-Makâsid Kelâm İlminin Maksatları*. ed. Ahmet Kaylı. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Teftâzânî, Sa’düddîn Mes’ûd b. Ömer et-. *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiyye*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turasi’l-Arabî, 2014.

Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkī et-. *Keşşâfü Istilâhâti’l-Fünûn ve’l-Ulûm*. ed. Refik Acm - Ali Dehruc. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1. Basım, 1996.

Tokat, Latif. “Dini İstismara Açık Bilgi Kaynağı Olarak ‘Ayrıcalıklı Bilgi’: Keşf, İlham ve Rüya –Felsefi Bir Analiz-”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/32 (30 Aralık 2017), 387-410. https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.378899

Topaloğlu, Bekir. “Âhiret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.

Topaloğlu, Bekir. “Allah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/471-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Topaloğlu, Bekir. “Cehennem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/227-233. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Topaloğlu, Bekir. “Cennet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.

Toprak, Süleyman. “Haşir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Toprak, Süleyman. “Kabir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/37-38. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Turan, Maşallah. “Gayb İlminin Yorumlanmasındaki Tutarsızlıklar Muhammed Ali Sâbûnî Örneği”. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/1 (2016).

Türker, Sadık. “Gazzâlî Felsefesi̇ Üzerine Bazi Tespitler: Psikoloji̇, Salt Akil ve Metafizik”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 20 (Ekim 2011), 57-98.

Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Felsefesi-Eski Yunan’dan Çağdaş Düşünceye Doğru*. İstanbul: Ülken Yayınları, 3. Basım, 1983.

Vural, Mehmet. *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2023.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Akıl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Ruh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/187-192. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, 2011.

Yazır, Elmalili Muhammed Hamdi. *Hak Dini̇ Kur’an Dili*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021.

Yeşilyurt, Temel. *Çağdaş İnanç Problemleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2018.

Yücedoğru, Tevfik. “Kur’ân’da İman Kavramı”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (01 Haziran 2006), 21-33. https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13487/162952

Zemahşerî, Ebu’l-Kāsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hārizmî ez-. *El-Keşşâf ‘an Hakā’iki Ğavâmidi’t-Tenzîl ve “Uyûni”l-Ekāvîl Fî Vucûhi’t-Te’vîl(Keşşâf Tefsiri)*. ed. Murat Sülün. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2016.

Kıyametin kopmayacağı iki yerden biri Türkiye’de iddiası. “Enson Haber”. 2012. https://www.ensonhaber.com/gundem/kiyametin-kopmayacagi-iki-yerden-biri-turkiyede-iddiasi-2012-10-27

“Kur’ân ve Tefsir Araştırmaları-V (İslâm Düşüncesinde Gayb Problemi-I)”. *Gaybî Bir Bilgi Kaynağı Olarak Vahiy*. Tartışmalı İlmî Toplantılar (Ekim 2002). İstanbul: Ensar Neşriyat, 2003.

Kuran Yolu Meâli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2018.

"Kur'an'ı Anlamanın Fikrî Arkaplanı Varlık Bilgi İnsan". *Gayb Bilgi İlişkisi*. Kuramer Yayınları, ts.